

ТЕМА 1. АРХІВОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА СИСТЕМА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Предмет, об'єкти і методи архівознавства
2. Джерельна база та історіографія архівознавства
3. Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців

1. Предмет, об'єкти і методи архівознавства.

Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство тобто система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику. Словом “архів” у Стародавній Греції називали будинки вищих урядових установ, де ухвалювалися і зберігалися важливі державні акти. В сучасній професійній лексиці поняття “архів” має два основних значення:

- а) соціальна інституція (спеціалізована установа), що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній документній інформації через архівні документи, організуючи їхнє зберігання та користування ними;
- б) сукупність документів, сформованих внаслідок діяльності установ, підприємств, організацій, окремих осіб.

За Конституцією України (ст. 54), “культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами”¹. Скарбниці документальної пам'яті нації – архіви – є інформаційними системами, в яких застосовуються інформаційні технології під час опрацювання, класифікації, використання документів. Водночас архіви є установами державного управління і багатьма своїми функціями тісно пов'язані зі сферами державного життя.

Все, що пов'язане з діяльністю архівів, їхніх органів управління, називають **архівною справою**, під якою розуміють галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, культурологічні, правові й техніко-економічні умови відбору, експертизи цінності, опрацювання, зберігання архівних документів та організацію користування ними. Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у 18 ст., в Росії та в Україні в 19 ст. На зламі 19-20 ст. виник термін “архівістика”. Спочатку його пов'язували з вивченням історії архівної справи, збиранням документів, а згодом до завдань архівістики почали відносити розроблення наукових основ організації роботи з документами, їхнього пошуку, відбору і зберігання. В 20-х роках поряд з поняттям “архівістика” дедалі частіше стали вживати термін “архівознавство”, який означав не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань. Оскільки архівознавство сформувалося в рамках історичної науки і виділилося в окрему

галузь у процесі диференціації наук, тривалий час його відносили до “допоміжних історичних дисциплін”, а починаючи з 70-х років – до спеціальних галузей історичної науки. З розширенням сфери діяльності архівів, збагаченням їхніх функцій і підвищенням ролі в державно-політичному, науково-культурному і духовному житті, архівознавство вийшло за межі галузі історичної науки і набуло статусу автономної наукової системи, тісно пов'язаної з історичною та іншими науками.

Архівознавство – це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів. З цього означення архівознавства як наукової системи випливає його суть як навчальної дисципліни, що висвітлює й вивчає історію, теорію і практику архівної справи.

Як кожна наука і навчальна дисципліна, архівознавство має свій предмет, об'єкт і методи дослідження. **Предметом архівознавства** є тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизу їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього вирішення є головним завданням архівознавства.

Об'єктами архівознавства є система архівних установ, документальні ресурси на паперових та інших носіях, органи управління архівами, науково-дослідні заклади. Серед об'єктів архівознавства чільне місце займають комплекси архівних документів, фонди, фондів. Архівні документи відбирають, оцінюють, обліковують, описують, зберігають і використовують як інформаційний об'єкт. Об'єктом українського архівознавства є також архівна україніка, під якою розуміють документальну спадщину українського народу, що відклалася у вітчизняних і зарубіжних архівах, музеях та бібліотеках.

З пріоритетних об'єктів архівознавства випливає його основна функція – розробляти теорію і методику комплектування, обліку, зберігання документів та інформування про них.

Архівознавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові і специфічні методи дослідження. Сукупність цих методів і основоположних принципів науковості, історизму, об'єктивності та всебічності становить **методологічну основу** архівознавства. Розглянемо докладніше основні методи та принципи архівознавчого дослідження. Його підґрунтям є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами **наукового аналізу і синтезу**, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи. Водночас за допомогою синтезу роблять узагальнюючі висновки і теоретичні викладки.

Пріоритетним методом архівознавства є **історичний**, який разом з логічним уможливорює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, виявлення основних етапів формування архівної системи, виокремлення внеску провідних архівістів в архівну науку і практику, аналіз

впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі.

Важливу роль відіграють **ретроспективний** та **порівняльний** методи. Перший дає змогу відштовхнутися від сьогодення і поступово зануритися у архівну минувшину, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу архівного будівництва, закономірності розвитку архівознавчої думки. Завдяки другому вдається реально порівняти нові і старі знання, архівні технології, виявити приріст наукових знань і прогресивні методики опрацювання архівних фондів, модернізацію технологій їхнього зберігання і використання.

Вивчення документів як одне з найважливіших завдань архівознавства найчастіше вдається до методів історичного джерелознавства: **наукової евристики, класифікації і критики джерел, їх ідентифікації тощо.**

Нині в архівознавстві застосовують методи конкретно-соціологічних досліджень, статистично-математичного опрацювання матеріалів із застосуванням комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій.

Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання.

Усі компоненти архівознавства, насамперед історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на основоположних принципах науковості, історизму, об'єктивності та всебічності. Послідовне дотримання всіх цих принципів, які є своєрідними правилами для дослідника, гарантом правдивого висвітлення будь-якої архівознавчої проблеми. Принцип **науковості** застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості. Не одмінною умовою успішного архівознавчого дослідження є постійне дотримання принципу історизму. Він орієнтує дослідника на необхідність ґрунтовно з'ясувати, як і коли виникло те чи інше явище в архівній галузі, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, чим стало нині або які уроки для сьогодення випливають з минулого. Саме цей принцип вимагає від дослідника глибоко вникати в конкретно-історичні умови, в яких розвивалась архівна справа, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу.

Важливе значення має принцип **об'єктивності**. Як відомо, об'єкти джерелознавчого і архівознавчого дослідження мають об'єктивний характер, але позначені суб'єктивізмом, оскільки створені людьми. Документи, що передаються на зберігання в архіви, в т. ч. й законодавчі акти, міжнародні угоди, є продуктом діяльності чи творчості конкретної людини або групи людей. Отже, фактор суб'єктивності присутній в самому об'єкті пізнання, і це мусить враховувати дослідник. У ролі суб'єкта щодо об'єкта вивчення виступає сам дослідник, що неминуче відбивається на його оцінках подій, явищ та осіб. Досягти об'єктивності можна лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, зіставляє їхню аргументацію, будує і доводить оптимальні версії.

Принцип об'єктивності передбачає **всебічність** дослідження, що має бути

нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їхній основі подій і явищ в архівній галузі. Всебічність дослідження застерігає від упереджених схем, однобічних оцінок, замовчування подій і фактів, які “не вписуються” в дослідницьку доктрину.

Слід вказати і на принцип **зв'язку архівознавства як наукової системи і навчальної дисципліни з практикою архівної справи**. Він має першочергове значення для прикладних досліджень з організації архівної справи, її технологій, науково-довідкової роботи архівів. Неодмінною рисою таких досліджень повинно бути наукове обґрунтування практичних рекомендацій і пропозицій, спрямованих на вдосконалення роботи архівних установ, підвищення її ефективності. У тісному зв'язку з практикою слід проводити і дослідження з історії й теорії архівного будівництва. Історіософія позитивізму орієнтує на виявлення позитивного, прогресивного у процесах та явищах минулого, узагальнення кращого досвіду, винесення уроків з минулого, застереження від повторення помилок і негативних явищ.

Крім загальних принципів архівознавства, слід враховувати специфічні принципи ведення архівної справи. Йдеться про принципи **неподільності архівних фондів, доступності архівної інформації (відкритості)** та ін., про які йтиметься далі у відповідних розділах.

2. Джерельна база та історіографія архівознавства

Архівознавство має власну багату і різноманітну **джерельну базу**, завдяки чому воно й стало окремою науковою системою. Джерельна база архівознавства охоплює загальноісторичні та спеціальні архівознавчі джерела. Основний масив їх становлять історичні джерела, які набувають архівознавчого характеру внаслідок специфіки пізнання. Класифікацію писемних архівознавчих джерел проводять за критеріями, прийнятими в сучасному історичному джерелознавстві. По-перше, це нормативні акти та інші документи державних органів і владних структур, політичних партій, громадських і релігійних організацій, творчих спілок, пов'язані із заснуванням архівів, визначенням їхнього профілю і структури. До цієї групи відносять документи органів управління архівною справою, адміністрації архівів. По-друге, праці, промови і виступи державних і громадських діячів з питань архівної політики, діяльності архівних установ. До цієї групи джерел належать і праці відповідальних працівників архівної галузі всіх рівнів, які містять інформацію про реалізацію архівної політики, діяльність відповідних установ. Третю групу становлять так звані масові джерела, насамперед матеріали преси, найрізноманітніші довідники. Серед них пріоритетними є матеріали архівної періодики, зокрема журнали “Архівна справа” (1926-1931 р.), “Радянський архів”, “Архів Радянської України” (1932-1933 р.), “Бюлетень Центрального архівного управління УРСР”, “Архіви України” (з 1965 р.), “Студії з архівної справи та документознавства” (з 1996 р.) та ін. На сторінках періодики висвітлювався досвід роботи архівних установ, подавалася інформація про нові надходження, спорудження архівосховищ і архівних комплексів. Усе це є

джерелом для дослідження історії та організації архівної справи. До четвертої групи джерел належать інструктивні та довідково-інформаційні матеріали органів та установ архівної сфери. Йдеться про службові інструкції, правила, путівники, довідники та інші, які дають цінну інформацію щодо технології архівної роботи. З певною мірою умовності до цієї групи відносять самі архівні фонди, облікову документацію, акти експертизи, каталоги і тематичні картотеки, програми інформаційних систем тощо. Джерельне значення мають і наукові праці з історії, теорії та організації архівної справи, матеріали науково-практичних конференцій. Це п'ята група джерел, які є здебільшого носіями вторинної інформації і насамперед історіографічним джерелом архівознавства. Як окрему групу слід виділити мемуари, спогади, щоденники і листування істориків, архівознавців та архівних працівників. Хоч кількість джерел цієї групи досить обмежена, проте збереглися спогади М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Костомарова, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко та ін. істориків, особові фонди видатних архівознавців.

Комплексно використовуючи джерела всіх вказаних груп, архівознавство збагачується новими знаннями, узагальненнями, теоретичними положеннями, поповнюється маловідомими фактами з історії та практики архівної справи.

Архівознавство, будучи порівняно молодою наукою, має широкую **історіографію**. Її можна трактувати як галузь знань про історію розвитку архівознавчих досліджень. Завдання її як предметно-проблемної історіографії полягає в тому, щоб дати відповіді на такі питання:

- 1) які проблеми архівознавства досліджено з достатньою повнотою?
- 2) які архівознавчі питання висвітлено частково або неповно чи невірною?
- 3) які проблеми не порушувалися і не досліджувалися?

Структурність аналітичних відповідей на ці питання, їхній синтез становлять історіографію архівознавства, оскільки дають цілісне уявлення про витоки архівознавчих знань, основні етапи і здобутки їхнього розвитку, достовірність і повноту дослідження теоретичних і практичних аспектів архівної справи, дозволяють прогнозувати і програмувати далі дослідження.

До завдань історіографії джерелознавства належить вироблення наукової періодизації розвитку архівознавчих знань, виявлення найвагоміших наукових концепцій, з'ясування внеску вчених у розвиток архівознавства.

Як уже зазначалося, архівознавство в Україні має давню традицію, але трансформація архівознавчих знань у науку відбувалася в середині та 2-й половині 19 ст. Цей процес проходив майже одночасно на українських землях, які були в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Історія українського архівознавства тісно пов'язана з традиціями Києво-Могилянської академії, університету Святого Володимира та Київської археографічної комісії (1843-1921 р.), київської, харківської та львівської наукових історичних шкіл. Збирання давніх актів, підготовка і публікація “Архива Юго-Западной России” (1858-1914 р.), “Актов, относящихся к истории Западной России” (1844-1853 р.) супроводжувалися розробленням теоретичних та методологічних питань архівістики. Наголос було зроблено на джерелознавчі та археографічні аспекти архівної справи. Відпрацьовувалися методики пошуку, відбору, оцінки,

описування давніх актів, принципів їх публікацій, вироблялися підходи до понятійно-категоріального апарату архівознавства. Біля витоків української архівістики стояли таки видатні вчені, як М. Максимович – перший ректор Київського університету, М. Костомаров, П. Куліш, О. Левицький, М. Іванишев, М. Владимир-ський-Буданов, В. Антонович та ін.

Вагомим є внесок Володимира Антоновича в українську архівістику та джерелознавство. Як один з подвижників української ідеї, В. Антонович утверджував в українській історичній науці традицію документалізму. Він особисто підготував 9 томів Архіву Південно-Західної Росії (так офіційно називались українські землі), до яких увійшло понад 2 тис. документів і пам'яток, започаткував у Київському університеті лекційний курс з джерелознавства¹, брав участь у виданні “Київської старовини”, на сторінках якої оприлюднювалися й архівні джерела з авторськими коментарями.

Створення національної архівістики продовжив учень В. Антоновича – видатний український історик, політичний та державний діяч Михайло Грушевський. З його ініціативи було реформовано Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка у Львові, створено при ньому Археографічну комісію і започатковано видання “Українсько-Руського архіву”. М. Грушевський утвердив в українській історичній та архівній науці дух відповідального і поважного ставлення до джерела², прищепив своїм численним учням інтерес до пошуку і збирання джерел, залучив до опрацювання архівних фондів Варшави, Відня, Женеви, Москви, Санкт-Петербурга та ін., які мали великий документальний шар джерельної інформації з історії України. Отже, 2-у половину 19 ст. можна розглядати як перший етап становлення і розвитку українського архівознавства, якому в 20 ст. попри всі суперечності судилося сформуватися як окремій галузі знань, а згодом набути статусу наукової системи.

В 20 ст. простежується кілька етапів дальшого розвитку українського архівознавства, які за хронологічними рамками співпадають з основними періодами української історичної науки, а також історії архівної справи. Рубіжною віхою другого етапу, що охоплює перші три десятиріччя, стала Українська народно-демократична революція 1917-1920 рр., під час якої відродилася Українська національна держава, згодом знищена більшовиками. Національне державотворення дало поштовх виробленню державної політики в архівній галузі, офіційному заснуванню Національного архіву, Національної бібліотеки, Української академії наук та історичної секції в її структурі. Національну архівну справу започаткувала і Західно-Українська Народна Республіка, але реалізувати її в силу драматичних подій не вдалося.

Зі встановленням радянської влади в Україні почалася націоналізація архівів і започаткувалася концепція так званого соціалістичного централізму в архівній справі. Після включення України до складу СРСР на її територію було остаточно поширено схему архівного будівництва РФСРР. Слід наголосити, що політика коренізації (або “українізації”) спочатку позитивно позначилася на розвитку архівної справи і архівознавства. Розроблення теоретичних засад архівної справи взяли на себе представники традиційної архівної школи,

зусиллями яких було закладено наукові основи створення єдиного Державного архівного фонду України, розроблялася і впроваджувалася українська архівна термінологія, вироблялася методика описування фондів, експертизи цінності документів. Помітний вклад у цю роботу зробив журнал “Архівна справа” та ін. видання. Важливою подією цього етапу був вихід у світ книги В.Романовського “Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах” (1927 р.), яка стала першою узагальнюючою працею в українському архівознавстві, першим навчальним посібником.

Другий етап розвитку українського архівознавства завершився згортанням політики “українізації”, дедалі глибшою ідеологізацією всіх наук на принципах партійно-класового підходу і революційної доцільності використання джерел, що знайшло офіційне закріплення у листі Й.Сталіна до журналу “Пролетарская революция” (1931 р.)

Третій етап (30-і – початок 50-х років) пов'язаний з остаточним утвердженням тоталітаризму в СРСР. У цей час більше централізувалася архівна система, яку було підпорядковано Наркомату внутрішніх справ, максимально звужено доступ до архівів. Масові репресії, голодомор, великий терор торкнулися працівників архівної галузі, істориків та архівознавців. Остракізму і звинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі” було піддано посібник “Архівознавство. Елементарний підручник” (Харків, 1932 р.). Опубліковані на сторінках “Радянського архіву” та “Архіву Радянської України” статті науковців і практиків зробили помітний внесок у розроблення архівних технологій, але були націлені на обґрунтування централізації архівної справи, її закритості, протиставляння радянської архівної системи західноєвропейським. Радянська архівна система була поширена на архіви західних областей України, Буковини, Бессарабії, Закарпаття, які увійшли до УРСР. Значних втрат архівознавство, як і архіви в цілому, зазнало під час другої світової війни. У повоєнні роки було здійснено деякі заходи щодо відбудови архівів, повернення з евакуації документальних ресурсів, кадрового оновлення галузі, що позитивно вплинуло на архівознавчі дослідження. Важливою подією було відкриття на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка кафедри архівознавства (1944 р.), яку очолив Ф. Шевченко, а згодом – історико-архівного відділення та аспірантури. Низку актуальних проблем архівної практики та архівознавства було порушено на сторінках “Архівів України”.

З середини 50-х років окреслився четвертий етап історії архівознавства, який тривав до розпаду СРСР. Його початок пов'язаний з хрущовською “відлигою”, критикою культу особи Сталіна, активізацією історичних досліджень, що не могло не позначитися на архівній системі. Залишаючись під повним партійно-державним контролем, архівна справа сформувалася в окрему галузь, якою керувало Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР (1966 р.). Підготовка фахівців архівної справи і далі зосереджувалася у Московському історико-архівному інституті (нині підрозділ Російського гуманітарного університету), який разом з Всесоюзним науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи був своєрідним

“законодавцем” і центром науково-теоретичної роботи в галузі архівознавства. На цьому етапі архівознавство набуло виразнішого статусу науки і навчальної дисципліни, було опубліковано низку праць і посібників¹.

У 60-80-х роках помітно розширилася тематика архівознавчих досліджень в Україні, вийшли праці з історії, теорії і практики архівної справи², захищено кілька кандидатських дисертацій. Центром архівознавчих досліджень була кафедра архівознавства та джерелознавства Київського університету (завідувачі – професори В. Стрельський, В. Замлинський). Посилилась увага до науково-дослідної роботи в центральних державних архівах, зріс науково-теоретичний рівень публікацій на сторінках науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” (з 1965 р.). На стан наукових досліджень негативно впливала обстановка авторитаризму, застою, орієнтація на суто прикладну тематику, провінціалізм.

Проголошення у серпні 1991 р. державної незалежності України, нова хвиля національно-культурного відродження, демократизація країни, її входження у світове співтовариство започаткували п'ятий, сучасний етап розвитку архівознавства. Він пов'язаний з потребою суспільства і держави в новому осмисленні долі архівів, значення історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних досліджень, з прийняттям Закону України “Про національний архівний фонд і архівні установи” (1993 р.), з реформуванням архівної системи в Україні, її демократизацією. Важливою віхою в розвитку архівознавства є заснування Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (1994 р.), координуючого центру архівознавчих досліджень. Помітними подіями в житті архівів були наукові конференції “Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи” (листопад 1996 р.), “Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)” (жовтень 1997 р.), заснування нових часописів: “Студії з архівної справи та документознавства”, “Константи”, “Пам'ятки” та ін.

Важливі теоретико-методологічні проблеми архівознавства, особливо камеральної археографії, висвітлено в монографії Г. Боряка¹. Автор розглядає архівні фонди як складову частину загальнонаціональних інформаційних ресурсів, обґрунтовує шляхи створення Археографічного реєстру національної спадщини України.

3. Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців

Із зростанням інтенсивності науково-дослідної роботи в архівній галузі швидше оновлюється процес навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, а й **навчальна дисципліна**. Вона повинна сприяти підготовці фахівців з архівної справи працівників різних рівнів архівних установ, давати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів фахівців з державного управління та ін., які певною мірою у своїй науковій і практичній діяльності зіткнуться з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній

роботі, юриспруденції. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів складаються навчальні програми з “Архівознавства” і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення практичних занять.

Місце, роль і функції архівознавства як навчальної дисципліни цілком визначаються кваліфікаційними характеристиками та державним стандартом рівня знань і практичних навиків бакалаврів, спеціалістів та магістрів. Загальне завдання курсу полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань з історії зародження і розвитку архівної справи, становлення НАФ України, формування архівної системи та діяльності провідних архівів, основних принципів комплектування їх, зберігання і використання інформаційно-документальних ресурсів.

Надзвичайно важлива роль архівознавства у підготовці істориків. Професія історика (дослідника і викладача) будь-якого профілю потребує знань і практичних навичок роботи з усіма видами історичних джерел, основні з яких – архівні документи. Важко уявити собі історика, особливо з університетською освітою, який би ще з студентських років не прилучився до роботи в читальних залах архівів, не доторкнувся до унікальних документів, пройнятих духом старовини, історичної пам'яті. Прищепленню шанобливого і відповідального ставлення до історичних документальних джерел традиційно приділяють належну увагу в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Промотор цієї благородної справи – кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, яка працює в тісному контакті з Головним архівним управлінням при КМ України, центральними державними архівами, київськими міським та обласним архівами, Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутом української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інститутом рукопису та статутом архівознавства НБУВ. Програму такого співробітництва закладено в угоді, розрахованій до 2005 р. Нині бібліографів-архівістів готує Київський державний університет культури і мистецтв, архівознавство викладається на історичних факультетах Львівського й Харківського університетів, Херсонського педагогічного інституту та ін.

Архівознавство як система знань, або комплексна наука про архівну справу, тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед з історією, правознавством, філософією, культурологією. Будучи структурною одиницею спеціальних галузей історичної науки, архівознавство невід'ємне від вузлових проблем всесвітньої історії, зокрема історії порубіжних з Україною держав: Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Туреччини, Угорщини, Чехії – країн, з якими пов'язане історичне минуле українського народу, або країн, де живуть українці: Австрії, Аргентини, Болгарії, Великобританії, Казахстану, Канади, Литви, Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Франції, Швеції та ін. Численними артеріями взаємопроникнуті архівознавство та історія України, української державності, культури, філософської думки, але найрельєфніше ці зв'язки окреслюються з такими галузями знань, як українознавство, історичне джерелознавство, археографія, історична географія; з джерелознавчими дисциплінами –

палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, текстологією, метрологією, хронологією та ін. Архівознавство спирається на здобутки політології, етнології, зокрема в тих розділах, що стосуються історії політичних партій та рухів, їхніх документальних масивів, формування української нації, етносів та етнічних груп, пам'яток історії та культури. В сучасних умовах започатковується архівософія, покликана осмислити філософію архівістики, феномен архівів у всесвітньо-історичному процесі й розвитку цивілізації.

Різноманітні плідні зв'язки пов'язують архівознавство з документознавством. Останнє є спеціальною дисципліною, яка вивчає системи сучасної документації, шляхи вдосконалення та розвитку документаційного забезпечення управління, організацію роботи з документами, принципи їхньої класифікації, уніфікації, стандартизації. Здобутки документознавства виходять на практику фондоутворювачів архівних ресурсів, що об'єктивно диктує співпрацю фахівців архівознавства та документознавства, узгодженість навчальних програм викладання цих дисциплін. Обидві науки мають справу з документами, але документознавство досліджує ті, які функціонують у сфері управління, а архівознавство – у сфері їхнього зберігання та використання як носіїв історичної пам'яті та інформації. Спираючись на здобутки документознавства, архівознавці глибше проникають в зміст документів, встановлюють їхнє походження і характер, ідентичність та інформаційну цінність.

Важливими є зв'язки архівознавства з філологічними науками, які вивчають письмові тексти і на основі їхнього змістовного, мовного і стилістичного аналізу здобувають знання з історії духовної культури суспільства, її сучасного стану. Особливістю інформаційних ресурсів НАФ України є те, що значна частина його представлена давньоукраїнською, церковнослов'янською, польською, російською, давньогрецькою, латинською, а також німецькою, англійською, тюркською, давньотурецькою, французькою та іншими мовами. Все це вимагає від працівників архівної галузі знання сучасних і класичних мов – давньогрецької і латинської. Сказане ще більшою мірою стосується архівознавців.

В архівній справі, в технології зберігання та консервації документів їхній реставрації, перенесенні на інші носії інформації архівістам доводиться мати справу з сучасними здобутками природничих і технічних наук, зокрема фізики, хімії, біології, вірусології, математики, кібернетики та інформатики. Важко уявити сучасне архівознавство поза зв'язками з найновішими інформаційними системами і технологіями. Досвід розвинутих західних держав засвідчує, які додаткові можливості для архівної галузі та архівознавчих досліджень відкривають сучасні комп'ютерні системи, особливо в науково-довідковій та інформаційній діяльності установ. Отже, архівознавство, яке є самостійною науковою системою і навчальною дисципліною, має тісні контакти з багатьма галузями знань і дисциплін. Ці зв'язки мають двосторонній та багатосторонній характер. Сучасна тенденція наукознавства переконливо свідчить, що найвагоміші здобутки досягаються на міждисциплінарному рівні досліджень. Досягнення архівознавства стають надбанням інших наук, що в свою чергу

підносить його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства.

Таким чином, архівознавство є комплексною системою знань, яка, з одного боку, органічно входить в історичну науку, а з другого – інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем. Архівознавство має свій предмет і об'єкт дослідження, спирається на різноманітну джерельну базу, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов'язане з іншими науками, навчальними дисциплінами. Як самостійна навчальна дисципліна архівознавство займає важливе місце в системі підготовки не тільки професійних архівістів, але й істориків, правників, філологів, культурологів, фахівців системи державного управління тощо.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

1. Початок архівів в Україні. Центри зосередження писемних матеріалів у Київській Русі та Галицько-Волинській державі
2. Архіви адміністративних та судових установ литовсько-польської доби (15 ст. – 1-а половина 17 ст.)
3. Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (середина 17-18 ст.).
4. Архів коша нової запорозької січі
5. Архіви та архівна справа в правобережній Україні та в західноукраїнських землях у 18 ст
6. Архіви та архівна справа в Україні кінця 18-19 ст. Архівне законодавство Російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні
7. Організація історичних архівів та формування наукових документальних колекцій в Україні
8. Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії 19 – початку 20 ст
9. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення Української держави (1917-1920 рр.)

1. Початок архівів в Україні. Центри зосередження писемних матеріалів у Київській Русі та Галицько-Волинській державі

Складовою частиною архівознавства є історія архівної справи. Архівознавству об'єктивно притаманне прагнення до самопізнання, з'ясування власних джерел, оволодіння набутим досвідом, встановлення тенденцій свого розвитку. Все це обумовлює необхідність глибокого і всебічного вивчення історії архівної справи. Реконструкція загальної картини становлення та розвитку архівної справи має виключне значення для прогнозування поступу галузі. Історія архівної справи розкриває важливий соціально-психологічний і

духовний аспект – ставлення суспільства до архівних багатств, усвідомлення історичного значення архівів як скарбниці пам'яті народу.

Нині архівна справа перебуває в центрі суспільно-політичного і культурного життя, активізується вивчення її історії в Росії, країнах Східної та Західної Європи, зокрема в скандинавських країнах, Франції, Великобританії, Німеччині.

Історія архівної справи в Україні невіддільна від світової історії зародження і розвитку зарубіжних архівів, формування іноземних архівних систем, генези світової архівознавчої думки. Перші свідчення про існування архівів як місць зберігання документів пов'язані з тими регіонами, де виникла держава і з'явилася писемність, – цивілізаціями стародавнього Сходу і античного світу. Залишки найдавніших архівів виявлено на території державних утворень Передньої Азії – Вавілонії, Ассирії та ін. Останнім часом об'єктом особливої уваги світової архівістики стали історія писемності, діловодства і зберігання документів у стародавніх країнах: Єгипті, Греції, Римі, Індії, Китаї. Архівна справа в Україні в контексті світової архівної системи заслуговує дослідницького зацікавлення. Вивчення конкретних умов розвитку архівної галузі дає змогу здійснити порівняльний аналіз еволюції архівів різних епох та історико-географічних регіонів, з'ясувати безпосередній вплив рівня культурного розвитку на діловодство та архівну справу.

Історія архівної справи, в т.ч. в Україні, належить до недостатньо розроблених проблем архівознавства. Дослідники зосереджували увагу здебільшого на вивченні питань про заснування архівів, складу їхніх фондів (джерелознавчому аспекті) та складанні науково-довідкового апарату. Менш дослідженими залишалися історія формування і побутування (міграції) архівів, особливості порядкування в архівах. Причина цього полягає в тому, що й досі маємо обмаль відомостей про архіви та стан архівної справи в Україні, особливо в найдавніші часи.

Вивчення історії архівів з часу їхньої появи до сьогодення допомагає осмислити їхнє місце і роль у житті суспільства, пізнати закономірності еволюції різних типів архівів: від сховищ документів, до наукових центрів зберігання та використання їх. Знання історії архівів надає можливість простежити процес збирання документальних матеріалів та формування архівних фондів. Дослідження історії архівів сприяє вирішенню евристичних завдань. Відомості про склад і зміст архівів, особливості формування їх у різні історичні періоди дозволяє з'ясувати причини та обсяги втрат документальних матеріалів (знищені або вивезені за межі України архівні фонди), націлює на пошук документів і окремих частин архівних фондів, на реконструкцію національної архівної спадщини.

Архівна справа в Україні взаємопов'язана з історією державних установ, громадських об'єднань і рухів. Зміни в адміністративно-політичному і адміністративно-територіальному устрої впливали на становище архівів та організацію архівної справи. Адміністративно-політичний устрій обумовив особливості історії формування та функціонування мережі архівів різних регіонів України (Лівобережжя, Правобережжя, західні та південні регіони), які

перебували у складі Литви, Польщі, Росії та Австро-Угорщини. Вивчення історії архівної справи стимулює теоретичні дослідження в архівознавстві, допомагає визначити коло пріоритетних напрямів у теорії і архівній практиці, в загальних контурах окреслити теоретико-методологічну проблематику.

Історія архівів та архівної справи в Україні починається з утвердженням державності на її території. Найдавніші писемні документи – грамоти періоду Київської Русі – виникали як результат взаємовідносин між великим князем і його васалами, між окремими феодалами. Грамоти закріплювали права на власність і привілеї. “Повість минулих літ” згадує русичів, які служили в Греції і писали заповіти на успадкування майна. Документи, які засвідчували права успадкування, відображали діяльність землевласників, збиралися і зберігалися у дружинників і бояр.

З часу запровадження християнства як державної релігії та інституційного утвердження церкви на території України беруть свій початок **церковні архіви**. Головними центрами зосередження документальних матеріалів на Русі були монастирі, церкви та єпископські кафедри. Давньоруська православна церква невдовзі після свого утворення стала не лише важливим духовним осередком, а й великим землевласником. Основним джерелом розширення церковних земельних володінь були бенефіції – пожалування з боку князівської влади та великих феодалів. Монастирі дбайливо зберігали документи про своє заснування, на право володіння земельними угіддями та привілеї. В монастирських церквах і соборах документи зберігалися в ризницях разом з цінними культовими речами і богослужбовими книгами. На жаль, давні монастирські архіви Київської Русі не збереглися. Втрату документальних матеріалів спричиняли виключно ворожі навали, війни і природні катаклізми.

Давньоруські літописи містять важливі відомості про широкі стосунки київських князів з чужоземними країнами, подають тексти договорів з Візантією, волзькими болгарами. Угоди скріплювалися писемними документами. “Цей договір учинили ми (руси) і ви оба (цесарі), – говориться в тексті договору між Греками і Руссю 912 р., – новим написанням на двох хартіях”¹. Хрисовули, клятвені грамоти руських послів та інші важливі документи на пергаменті зберігалися в казні київських великих князів. Місцезнаходження князівських архівів разом з коштовностями свідчило про те, яку роль відігравали документи і яке місце відводила їм великокнязівська влада.

Княжий двір як орган центрального управління Галицько-Волинської держави 13-14 ст. мав серед своїх державних функцій, що домінували над приватними князівськими, завдання збирати та зберігати важливі документи. Галицький літопис серед двірських урядників, які виконували державні функції, називає печатника (канцлера). Печатник Курило при дворі князя Данила Галицького був хранителем княжої печатки, начальником княжої канцелярії. Коло обов'язків цього урядника не обмежувалося проставлянням печаток на князівських грамотах, він виконував доручення князя, зокрема здійснював слідство над боярами (“списати грабунки нечестивих бояр”). Саме у княжому дворі зосереджувалися документи про адміністративні, військові,

судові, фінансові, церковні й дипломатичні справи Галицько-Волинської держави. Так, писані грамоти (тестаменти) князя Володимира Васильковича засвідчували право успадкування його родичами земель, сіл з митом, стольного міста Володимира. З княжої канцелярії в місті Володимирі (на Волині) походять відомі нині грамоти 14 ст. (про відновлення і підтвердження союзу з Пруссією, надання свободи купцям, про привілеї містам) останніх галицько-волинських князів Андрія і Льва, Юрія (Болеслава).

Монастирі і церкви, засновані галицько-волинськими князями, крім маєтностей, грошових і речових пожертвувань, отримували богослужбні книги. Князь Володимир Волинський і берестійський Володимир Василькович спорядив монастир Святих апостолів, церкви та єпископії (перемишльську, чернігівську) книгами. На книгах, які зберігалися в ризницях, нерідко робили записи про пожертвування храмам, нотатки господарського характеру. Записи на полях книг мають важливу ретроспективну інформацію про внутрішнє життя монастиря та собору. Монастирські зібрання книг і документів відігравали роль **архівів-бібліотек**. Хранителями книг і грамот були ризничі (завідуючі ризницею).

Отже, виникнення архівів в Україні безпосередньо пов'язане з утвердженням державності на її землях, насамперед Київської Русі. Найважливішими центрами зосередження писемних документів були княжі двори, монастирі, церкви, митрополічі та єпископські кафедри. Розширення державних функцій княжого двору, економічне зміцнення церкви обумовлювали зростання великокнязівського і церковних архівів, які мали важливе політичне і культурне значення для внутрішнього життя держави і міждержавних відносин. Формувалися і особові архіви дружинників та бояр. Документи були спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї. Урядові документи використовувались у літописах. Укладачі літописів зверталися до давніших літописних редакцій, які зберігалися в монастирях та при князівських дворах, залучали інші писемні джерела. Літописні зводи (зведення) містять тексти грамот, договорів і тестаментів. Однак не слід перебільшувати масштаби документальної бази літописів – останні склалися, як правило, на основі давніших літописів та усних традицій.

Розпад Київської Русі, занепад Галицько-Волинської держави негативно позначились на розвитку архівної справи, але закладені архівні традиції знайшли своє продовження в литовсько-польській добі української історії.

2. Архіви адміністративних та судових установ литовсько-польської доби (15 ст. – 1-а половина 17 ст.)

2.1 Архіви центральних установ Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Литовська та Коронна метрики. Волинська метрика

У 14-16 ст. українські землі Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини опинилися під владою Великого князівства Литовського (ВКЛ), яке

успадкувало і давньоукраїнські архівні традиції. Литовська доба залишила величезні і багаті **архіви центральних та місцевих установ**. Особливістю державного устрою ВКЛ було зосередження центрального управління в руках великого князя. З великокнязівської канцелярії, яка мала загальнодержавний характер, виходили документи, що регламентували життя на території ВКЛ: господарство, фінанси, військову справу, суд, зносини з іншими державами. Централізація влади у ВКЛ відобразилася і на архівах. Акти, видані від імені великого князя, зосереджувалися в архіві, відомому під назвою “**Литовська метрика**” (ЛМ). Характер діловодства великокнязівської канцелярії визначив склад документів ЛМ. Канцелярія встановлювала порядок видавання грамот. Виготовлену грамоту переписували і відпуск (“отпуск”) заносили до книги. Далі грамоту передавали писареві для її скріплення. За “скріпою” писаря грамота могла виходити від імені князя без його підпису. Канцлер чи підканцлер затверджував грамоту печаткою.

Важливе нововведення в діловодстві середньовічних установ – **реєстри (реєстри)** – книги з записом текстів вихідних документів, що було поштовхом для розвитку різновидів актових книг, до яких вписували різні документи. Отже, акти верховної влади записували до книг ЛМ. Відомо також, що вже з 15 ст. відпуски грамот, які видавалися від імені князя, копіювалися. В книги записували і документи, які надходили до великокнязівської канцелярії, щоб на випадок втрати якогось з них була копія. Записи в книгах великокнязівської канцелярії уможливають встановлення текстів втрачених оригіналів. Оригінальні книги та книги записів документів становлять основну частину архівного фонду ЛМ, яка зберігається нині в Російському державному архіві давніх актів у Москві (РДАДА, ф. 389). У середньовічному діловодстві термін “метрика” відповідав термінові “реєстр” (“регест”). У вузькому розумінні ЛМ означає реєстри канцелярії ВКЛ, куди заносили записи важливих, як правило, вихідних з канцелярії документів. **Функціональне призначення книг записів актових документів** – відтворювати офіційні копії документів, що вийшли з великокнязівської канцелярії, які підтверджували права успадкування, привілеї, шляхетність походження тощо.

Практичні потреби зберігання і використання архівних матеріалів диктували архівістам доцільність складання реєстрів документів. У 1570 р. документи, які зберігалися у державній скарбниці, були детально описані. Для прискорення пошуку документів канцлери запровадили групування матеріалу під час записування в книги метрики. Наприкінці 15 ст. книги ЛМ склалися за тематичним принципом. Канцелярія вела поточні книги чотирьох категорій: “книги данин і судових справ”, “книги аренд”, “книги відправ”, “книги посольств”.

З ініціативи канцлера Льва Сапєги у 1594 р. почали переписувати книги ЛМ. За кілька років всі книги було переписано, зроблено реєстри документів, які в них були. Старі книги мали зберігатися в казні, а переписані – у канцлера для загального користування. Саме ці книги-копії 15 – 1-ї половини 16 ст. збереглися донині, а давні оригінальні книги втрачені.

За час свого існування ЛМ зазнала кількох географічних переміщень і, як

наслідок, – структурних змін. Головний архів ВКЛ в давні часи зберігався в Троках (біля Вільни) у великокнязівській скарбниці. 1511 р. ЛМ перевезли до Вільни, де зберігали її у державній скарбниці (Вільнюський замок). Місцезнаходження архіву в замку під наглядом скарбника свідчить про ставлення уряду до державного архіву. Державна скарбниця була для великокнязівської канцелярії архівом. Крім цієї основної канцелярії, існувала “похідна” при великому князі у його подорожах. Записи з книг похідної канцелярії заносили до основних книг ЛМ. У 1765 р. ЛМ було перевезено до Варшави, де під керівництвом польського історика Адама Нарушевича книги ЛМ було опрацьовано і укладено реєстри документів до кожної.

Після третього поділу Речі Посполитої ЛМ було передано до Петербурга, де спеціально створена комісія (експедиція 1803 р.) уклала реєстр перших сорока книг ЛМ. У 1799 р. за умовами російсько-пруської угоди частину матеріалів ЛМ було передано Пруссії. Із книг переписів і справ публічних у сенатському архіві залишилося те, що стосувалося Литви і Галичини. Зі створенням Варшавського генерал-губернаторства в період наполеонівських війн матеріали ЛМ Пруссія повернула до Варшави.

Метрику, яка зберігалася в Сенаті, у 1809 р. було розділено і частина матеріалів (козацькі справи і, частково, польські) потрапила до Депо манускриптів при імператорській Публічній бібліотеці. ЛМ використовували у довідковій діяльності Сенату (видавали копії грамот та інших актів для доказу прав власності). Упорядкуванню ЛМ сприяла діяльність комісії 1835 р; яка була створена з метою перевірки архівів Міністерства юстиції. Крім заходів щодо охорони і збереження документів ЛМ, комісія систематизувала ЛМ, поділила всі книги на 12 відділів: книги записів, судові справи, публічні справи, переписи, виписи, справи за печаткою, книги Неодмінної Ради і справи новітнього діловодства 18 ст., реєстри (реєстри), книги копій, давні акти, родовідні справи, межові карти і плани. Метрикант С.Пташицький (1853-1933) затвердив цю структуру, уклав і видав опис книг ЛМ1.

У 1887 р. ЛМ передали до Московського архіву Міністерства юстиції (ММЮ). Наступного року 350 “давніх актів” надійшли до Московського архіву Міністерства закордонних справ. За умовами Ризького договору 1921 р. ці документи було повернуто до Варшави в Архів головний актів давніх (АГАД). У 1939 р. Центральний державний архів давніх актів у Москві (ЦДАДА) взяв на облік фонд ЛМ (ф. 389), який налічує нині 662 одиниці зберігання. Крім книг великокнязівської канцелярії, до складу фонду ЛМ в РДАДА входять архіви судових установ, документи приватних архівів. Таким чином, фонд 389, в якому об'єднано документи різних фондоутворювачів, набув характеру архівної колекції.

Документи ЛМ репрезентують важливий матеріал до соціально-економічної, політичної історії України. ЛМ є цінним джерелом для вивчення канцелярської та архівної справи у ВКЛ, висвітлення впливу канцелярської практики ВКЛ на діловодство і архіви пізнішого часу. Архівознавче дослідження ЛМ, розпорошеної між архівосховищами Москви, Варшави, Санкт-Петербурга, Познані, Кракова, Вільнюса, передбачає кілька напрямів:

джерелознавча евристика та реконструкція державного архіву ВКЛ, кодикологічний аналіз книг ЛМ, вивчення функцій і особливостей діловодства державних установ ВКЛ – фондоутворювачів архівних комплексів, що входять до ЛМ.

Центральним архівом Речі Посполитої, куди після Люблінської унії (1569 р.) увійшли українські землі, була Коронна метрика (КМ). Ця назва закріпилася за урядово-адміністративними книгами, які вели в Коронній канцелярії. До книг вписували документи, що виходили з королівської канцелярії: королівські універсали, привілеї шляхетським родам і католицькій церкві, приватноправові акти, конституції, документи зовнішньополітичної діяльності. Для інкорпорованих до Корони Польської воєводств – Волинського, Брацлавського і Київського у Коронній канцелярії започаткували з серпня 1569 р. окрему групу книг – Руську (Волинську) метрику. Волинська метрика є структурною частиною КМ. Книги були у віданні коронного канцлера, їх вели окремі “руські писарі” Коронної канцелярії.

На українських землях у складі Речі Посполитої за Люблінською унією 1569 р. діяло не коронне, а русько-литовське право, і офіційною мовою визнавалася українська (“руська”) мова, що і було підставою для виділення “руських” книг у діловодстві Коронної канцелярії. Таким чином, відмінність у мові офіційного діловодства обумовила появу “руської” серії у складі КМ2.

В книги записували не тільки грамоти, привілеї, а й судові рішення короля.

Особливості діловодства Коронної канцелярії та порядкування в державному архівосховищі Речі Посполитої були такими, як і у ВКЛ, подібною стала і дальша доля обох метрик (Литовської і Коронної): у 1765 р. їх об'єднали у Варшаві, у 1796 р. перевезли до Петербурга, а згодом – до Москви. У 1923 р. за Ризькою угодою між Польщею та Росією КМ було повернуто Польщі. Волинська метрика 1569-1673 рр. залишилася у Москві і зберігається нині в РДАДА у згаданому фонді 389 (ЛМ).

2.2 Архіви судових установ. Магістратські архіви

Крім архівів центральних установ ВКЛ, а згодом Речі Посполитої, існували місцеві архіви, оскільки місцевій владі належала важлива роль в управлінні внутрішніми справами. До цього часу дійшли у вигляді компактних архівних зібрань судово-адміністративні (актові) книги місцевих замків, гродів і земств. Подібно до ведення книг у центральних установах, на місцях також існувала практика запису актів до книг. Перший Литовський статут 1529 р. лише закріпив існуючу в судах традицію ведення актових книг. Відповідно до категорій судів – гродських, земських, підкоморських – склалися і актові книги.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК) зберігаються книги з канцелярій судів: Володимирських гродського і земського, Кременецьких гродського і земського, Луцьких гродського, земського і підкоморського, каптурового суду Волинського воєводства, а також з судово-адміністративних архівів Київщини та Брацлавщини. Працівники

ЦДІАК почали поактове описування судово-адміністративних книг.

До місцевих архівів з великою кількістю актових книг ставилися вимоги щодо належного зберігання їх. У Литовських статутах 1566 та 1588 рр. вказувалося зберігати актові книги “в скринях мощних за трьома замками”.

Компетенція місцевих судів поширювалася не на всі соціальні верстви Польсько-литовської держави. Судові справи знатних шляхтичів не вирішувались на місцях, їх розглядала центральна влада. В останній чверті 16 ст. було створено трибунали: Головний Коронний (власне в Польщі), Луцький (як вища судова інстанція для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств) та Головний литовський трибунал. В результаті діяльності цих трибуналів виникли їхні архіви. Луцький трибунал проіснував недовго, але залишки його архіву у вигляді книг зберігаються в ЦДІАК.

Акти, пов'язані з діяльністю міських урядів (магістратів, ратуш), відклалися в міських архівах. Найціннішу частину магістратських архівів становили привілеї та інші грамоти, які визначали права міста. Грамоти на магдебурзьке право, королівські акти, документи про межі міста тощо зберігалися в магістратських архівах під замком у скрині або спеціальній шафі. На колекції привілеїв та інших найважливіших документів в архівах склали описи. Більшість документів, як правило, зберігалася у фасцикулах (зв'язках документів різних за змістом) і описи на них не склалися. Окремі вхідні документи переписували до міських актових книг. У деяких містах існували спеціальні книги – копіарії, куди вписували привілеї міста. У Самборі така книга (“Привілеї міста Самбора”) відома з 1562 р. У магістратських архівах, окрім збірки привілеїв, зберігалися адміністративно-судові книги та книги, пов'язані з веденням міського господарства. Судові книги ретельно оберігалися. Різні категорії книг 16-17 ст. з міст Самбора, Кам'янця, Дубна, Кременця і Дрогобича зберігаються в сучасних архівосховищах Києва та Львова.

Таким чином, розвиток державності на українських землях литовсько-польської доби, зміцнення державного управління, поступ у способах діловодства зумовили формування центральних і місцевих архівів, зростання їхньої ролі у суспільному житті. Казна, державна скарбниця (так називали архіви, сховища важливих документів) були пов'язані зі сферою державної влади. Особливість діловодства адміністративних і судових установ визначав склад архівів. Важливе нововведення у діловодстві установ – реєстри (реєстри) сприяли розвиткові різновидів актових книг. Завдання зберігання і використання архівних матеріалів диктували необхідність систематизації їх та складання описів. Державна влада дедалі більше дбала про впорядкування та охорону архівалій.

3. Архіви та архівна справа козацько-гетьманської України (середина 17–18 ст.)

3.1 Український державний архів 17 ст.

Початок українського Державного архіву (термін “державний архів

України” використав відомий український історик Іван Крип'якевич¹) дослідники пов'язують з зародженням козацтва, формуванням Запорозької Січі і виникненням козацького управління. Історичні джерела 16 ст. засвідчують існування військового архіву у Трахтемирові Київського воєводства. Реєстрове козацтво зберігало у цьому місті свій арсенал, казну, королівські корогви, переховувало важливі документи – **козацькі привілеї**.

З утворенням козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького архів став державним. При гетьмані існувала Генеральна військова канцелярія, до якої надходили і відкладалися численні акти про внутрішнє врядування, дипломатичні зносини з сусідніми країнами. Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління обумовила утворення архіву при Генеральній військовій канцелярії. На чолі архіву стояв генеральний військовий писар. У його руках було і діловедення Генеральної військової канцелярії. Державний архів за Б.Хмельницького містився у гетьманській резиденції в Чигирині під наглядом генерального писаря Івана Виговського.

Під час військових походів деякі документи були в похіднім архіві в гетьманському таборі. Про склад похідного архіву гетьмана дають нам повідомлення про захоплення поляками під Берестечком у 1651 р. важливих документів: козацьких привілеїв від польських королів, оригінального тексту Зборівського договору (1649 р.), листів від турецького цісаря, кримського хана та московського царя.

В архіві при Генеральній військовій канцелярії відкладалися документи про відносини гетьмана з місцевою адміністрацією – полковими і сотенними канцеляріями, а також переховувалися привілеї, договори, листування. Є свідчення про те, що канцелярія зберігала копії дипломатичних актів, надісланих до інших держав.

Реляції російських послів початку 50-х років 17 ст. повідомляли про передання до Москви оригінальних документів з гетьманського архіву. Це стало початком руйнування українського архіву. За умовами Березневих статей українсько-московської угоди 1654 р. гетьман був зобов'язаний найважливіші дипломатичні акти надсилати російському цареві. Оригінальні грамоти і листування гетьмана із сусідніми державами зосереджувалися з того часу в московських наказах. Поділ України на Лівобережну та Правобережну, політичні і воєнні події після Андрусівського перемир'я 1667 р. мали катастрофічні наслідки для українських архівів – вели до розпорошування державного архіву і значних втрат документів.

Відомо, що за гетьманування І.Виговського важливі документи (королівські грамоти) було вивезено з Чигирини, їх переховували в Межигірському монастирі. Правобережний гетьман П.Тетеря, залишаючи Україну у 1665 р., забрав з собою в Польщу привілеї Запорозького війська. З утворенням у Лівобережній Україні окремого гетьманства виникла при гетьмані генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом лівобережних гетьманів був Переяслав, а потім Гадяч і Батурин, де формувався архів. При гетьмані Іванові Самойловичу чигиринський гетьманський архів перевезено до Батурина. Внаслідок погрому Батурина

московськими військами 1708 р. було зруйновано архів, ймовірно, він згорів разом з гетьманськими будинками. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І.Мазепа. Гетьман І.Скоропадський гетьманську столицю переніс до Глухова, куди було переміщено й архів.

3.2 Особливості функціонування установ та архівів України – Гетьманщини у 18 ст. "Генеральная малороссийская архива". Ліквідація автономії України та розпорошування документальних матеріалів Гетьманщини

У 18 ст., крім канцелярії гетьманського уряду, існували й інші вищі урядові інституції Гетьманщини – Генеральна скарбова канцелярія (генеральний підскарбій відав і архівом), генеральний суд, при якому було своє діловодство і архів. При канцелярії генерального обозного, який відав артилерією, також формувався архів (частина документального зібрання канцелярії генеральної артилерії зберігається нині в ЦДІАК України, ф. 1641). У 1722 р. за наказом Петра I було запроваджено правління Малоросійської колегії, яка перебувала в Глухові і підлягала Сенатові. Внаслідок діяльності цих центральних установ відклалися величезні архівні фонди. Архівні документи, які збереглися до цього часу, подають цінні відомості про історію архівної справи доби Гетьманщини.

У фонді канцелярії гетьмана Кирила Розумовського (ЦДІАК України, ф. 269) є документ 1763 р., який повідомляє про порядкування в архіві Генеральної канцелярії, зокрема про правила роботи архіву щодо зберігання документів, їхнього обліку, створення довідкового апарату. В документі є перше свідчення про затвердження генерального архіваріуса. Генеральна канцелярія призначила на цю посаду українського письменника Семена Дівовича. Враховуючи те, що "дела в архиве не в надлежащем порядке содержатся", ставилося перед архіваріусом головне завдання – "принятое в архиву указы, грамоты, книги й дела... содержат в наиболее бережении и сохранности"¹.

Друга Малоросійська колегія, відновлена указом Катерини II у 1764 р., стала єдиним найвищим урядом Гетьманщини. Генеральну військову канцелярію остаточно було скасовано, а її архів перевезено до будинку Малоросійської колегії. Таким чином, до складу архіву Малоросійської колегії входили справи Генеральної військової канцелярії, яка була при українських гетьманах з середини 17 ст., і справи власне Малоросійської колегії, яка існувала в 1722-1727 рр. і потім 1764-1786 рр. Архіви центральних установ Гетьманщини, з'єднані в "Генеральную Малороссийскую архиву", президент Малоросійської колегії граф П.О.Рум'янцев упорядкував і організував охорону архівного майна. Важливим моментом в архівній справі було утворення окремої структури у складі Малоросійської колегії, яка віддала архівним матеріалом, – "Генеральной Малороссийской архивы".

У 1764 р. було скасовано гетьманське правління, а з поширенням в

Україну в 1781 р. “Учреждения о губерниях” і введенням намісницького правління ліквідо-увались усі установи Гетьманщини. У 1782 р. ліквідовано і Малоросійську колегію. “Генеральная Малороссийская архива” була приречена на розпорошення. Матеріали, які стосувалися території новостворених намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського, передавалися до казенних палат трьох намісництв. Усі справи з архіву Гетьманщини, які були загального характеру (“почитались генеральними”), за указом Сенату 1781 р. перевозили до Чернігова. З архівом Малоросійської колегії зобов'язаний був їхати архівар Адамович. Пожежа 1784 р. в Глухові знищила значну частину архіву. Документи, які залишилися, в 1786 р. частково було перевезено до Чернігова і розміщено в архіві намісництва (згодом – в архіві губернiального правління). Багато справ відправили також до Києва та Новгород-Сіверського. Деякі акти з архіву Гетьманщини потрапили в петербурзький архів Військово-топографічного депо. В 1880 р. частину згаданого архіву було передано до Харківського історичного архіву. Архівні матеріали Старої Гетьманщини поповнили приватні колекції відомих збирачів старожитностей М.Маркевича, М.Судієнка, О.Лазаревського, О.Кістяківського. Такою складністю і драматизмом позначена “одісея” Генеральної малоросійської архіви. Дослідження цього архіву передбачає пошуки розкиданих його частин і гіпотетичну реконструкцію тієї частини архіву, яку втрачено назавжди.

В Україні-Гетьманщині архіви формувалися і при місцевих органах влади – полкових і сотенних канцеляріях, органах міського самоврядування.

Полкове діловодство зосереджувалося в полкових канцеляріях. Відав канцелярією полковий писар, який мав окремий штат службовців. У канцелярії було кілька відділень (повиттів), які у 18 ст. називали “столами”, і полковий архів, де зберігалися оригінали документів. “Полкова архіва”, як правило, зберігалася на горищі або у підвалі будинку полкової канцелярії. справи з полкових канцелярій і архівів нерідко потрапляли до архіву Малоросійської колегії в Глухові.

Вивчення функцій і особливостей діловодства центральних і місцевих установ-фондоутворювачів є важливою умовою відтворення цілісної картини розвитку архівної справи в Старій Гетьманщині і характеристики її унікального архівного фонду.

3.3 Монастирські архіви

Серед церковних архівів 17-18 ст. найціннішими були монастирські фонди. Монастирі – важливі церковно-політичні та соціально-економічні інституції – мали багаті бібліотеки, друкарні, скрипторії (майстерні, де переписували книги). У монастирях документи ретельно зберігали як вагомі юридичні свідчення про надані права і привілеї. Серед них – універсали гетьманів, жалувані грамоти російських царів, дарчі, купчі на землі і маєтки. Великі за обсягом архівні фонди зосередилися у древніх монастирях: Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому і Михайлівському

Видубицькому. Не змінилися особливості монастирських архівів як мішаних сховищ вотчинної і церковно-адміністративної документації. Поряд з практичним використанням монастирських архівних документів зростала їх роль як історичних джерел. Монастирі були місцем, де складалися хроніки та літописи.

Монастирські архіви у 18 ст. зазнали значних втрат внаслідок цілеспрямованого вилучення документів.

У 1720 р. Петро I наказав архієреям усіх єпархій оглянути в монастирях стародавні жалувані грамоти і “другие курьезные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные й печатные”¹. 1781 р. Святійший Синод звелів Києво-Печерській лаврі відібрати і надіслати документи для складання історичних описів монастирів Російської імперії. Після секуляризації монастирських земель у 1786 р. багато документів українських монастирів було передано до Київської казенної палати. Переважна більшість збережених монастирських архівних фондів зосереджена нині в державних архівосховищах України.

3.4 Формування фамільних архівів в Україні-Гетьманщині

Піднесення політичного і культурного життя в Україні – Гетьманщині у 2-й половині 17-18 ст., прагнення козацько-старшинської верхівки закріпити за собою привілеї, права власності сприяли формуванню родинних (фамільних) архівів. Архівні зібрання найвпливовіших у Гетьманщині родин – Забіл, Кочубеїв, Маркевичів, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Стороженків, Судим та ін. охоплювали численні матеріали офіційних установ, документи на право власності та володіння, надання привілеїв (універсали, купчі, дарчі, духовні грамоти), офіційне і приватне листування, родовідні документи тощо. Дбайливе ставлення власників до цих паперів було характерною рисою українського дворянства. “В редкой дворянской семье, – зазначали дослідники, – не было более или менее значительного собрания семейных документов”¹. Українське дворянство, яке було елітою суспільства Лівобережної України, зосередило в своїх фамільних архівах унікальні пам'ятки історії і культури.

Фамільні архіви Гетьманщини розпорошувалися при неодноразових поділах майна між спадкоємцями, поповнювали приватні зібрання колекціонерів, гинули від часу. Деякі залишки фамільних архівів відклалися в фондосховищах архівів, бібліотек, музеїв України та Росії.

Отже, зародження і розвиток козацько-гетьманської держави сприяли розвиткові архівної справи в Україні. Найважливішим моментом цього періоду було формування українського державного архіву. Поступова ліквідація автономії України, створення імперських інституцій для управління Україною впливали на формування і склад архівів адміністративних установ, вели до централізації архівної справи. Поряд з архівами центральних і місцевих адміністрацій існували монастирські архіви, формувалися фамільні архіви старшинсько-дворянських родів.

4. *Архів коша нової запорозької січі*

Унікальним документальним комплексом 18 ст. був **архів Коша Нової Запорозької Січі**, матеріали якого охоплювали 1713-1776 рр. Архів Січі існував ще з 17 ст. Відомо, що Січова школа на Запоріжжі готувала канцеляристів, в обов'язки яких входило також зберігання документів. Під час руйнування Січі в 1709 р. зазнав розгрому і архів. Архів Нової Запорозької Січі сформувався в результаті діяльності військової канцелярії Коша, в якій було зосереджено його діловодство. Широкі взаємини Запорозької Січі з Росією, Кримом, Правобережною Україною, Гетьманщиною позначилися на особливостях архіву Коша. Велику частину архівних матеріалів становило зовнішнє листування з кримським ханом, султанами ногайських орд, польськими старостами, з гетьманами та Генеральною військовою канцелярією, з російською владою.

За підрахунками дослідників, щорічно з військової канцелярії виходило 4-5 тис. документів. Такою була і кількість вхідних документів. Відкладалася і внутрішня документація судочинства, адміністративної та господарської діяльності. Отже, в канцелярії Коша протягом року зосереджувалося від 10 до 12 тис. документів.

Діловодство військової канцелярії Запорозької Січі зазнало російського впливу, діловодні папери приводились у відповідність до вимог російських канцелярій. Документи в канцелярії систематизували, справам надавали діловодні заголовки, наприклад “Разные дела прежних годов”. Наприкінці року складали описи справ, які передавали до архіву. Щороку архів поповнювався майже 400 справами. За час існування канцелярії та архіву в ньому зосереджувалося до 15 тис. справ. Архів Коша було упорядковано, більшу частину справ зшити, складено опис (про існування опису свідчать номери на справах). На жаль, опис архіву, складений у 18 ст., не зберігся.

Архів Коша з часом був розпорошений і зазнав значних втрат.

Після захоплення Січі в 1775 р. Г.Потьомкін вилучив з кошового архіву унікальні документи: універсал Б.Хмельницького 15 січня 1655 р. на підтвердження грамоти 1575 р. польського короля Стефана Баторія війську запорозькому, яка визначала кордони його володінь, приватні листи Потьомкіна до кошового П.Калнишевського, журнали вихідних документів канцелярії Потьомкіна та ін. Опис Лефортівського архіву, куди згодом потрапили папери Г.Потьомкіна, містить “Документи, найденные при уничтожении Сечи Запорожской й Кошевой церкви”.

Основний масив документів архіву після 1775 р. опинився у розпорядженні коменданта Новосіченського ретраншементу, а зі скасуванням останнього потрапив до Катеринославського повітового суду. За наказом новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова повітовий суд у 1839-1845 рр. надіслав запорозький архів до Одеси. Документи Січового архіву надійшли у розпорядження А.Скальковського, який майже 60

років був охоронцем цього цінного матеріалу (зберігав документи вдома), вивчав архівні документи. Після смерті А.Скальковського із запорозького архіву документи вилучалися і потрапляли до приватних зібрань, наукових архівів історичних товариств. Збірку запорозьких матеріалів, які були частиною фонду Коша, син А.Скальковського передав Російській академії наук.

До Єдиного державного архівного фонду архів Коша приєднано у 1926 р., в Одеському губархіві його упорядкували і склали опис. У 1931 р. Одеський крайовий історичний архів передав фонд Коша до Всеукраїнського архіву давніх актів у м. Харкові, де він зберігався до 1941 р. В роки Великої Вітчизняної війни фонд був евакуйований на схід, а під час реєвакації архівних документів фонд Коша Нової Запорозької Січі привезли до Києва, де він зберігається і нині (ЦДІАК України, ф. 229). Внаслідок численних переміщень протягом 170 років архів зазнав значних втрат, було порушено систематизацію справ, відбулося зміщення документів.

Актуальним на сьогодні є не тільки археографічне опрацювання архіву Коша і видання важливого для науки корпусу історичних документів, а й архівознавче дослідження: вивчення історії його формування, побутування, здійснення наукової реконструкції складу і змісту розпорошеного архівного фонду.

5. Архіви та архівна справа в правобережній Україні та в західноукраїнських землях у 18 ст.

5.1 Архіви адміністративних та судових установ Правобережної України

Особливості формування архівів адміністративних та судових установ у Правобережній Україні пов'язані з перебуванням її земель у складі Речі Посполитої. Всі

1 Каталог Московского отделения Общего архива Главного Штаба. Опись дел фельдмаршалов графа Румянцева-Задунайского и князя Потемкина-Таврического (193 и 194 описи). акти, що торкалися українського Правобережжя, записувалися до КМ, яку вели в Польщі і переховували спочатку в Кракові, а згодом у Варшаві (з 1765 р.). У віданні коронного канцлера, як уже зазначалося, була Волинська метрика.

У 18 ст. співвідношення між архівами центральних і місцевих установ змінилося. Відсутність строгої централізації управління обумовила обмежений склад КМ. Коронний архів зберігав в основному оригінали важливих державних документів, актові книги Коронної канцелярії. Важливу роль в управлінні внутрішніми справами відігравала місцева влада, що позначилося на складі архівів гродських судів (органів судової і військово-адміністративної діяльності старост, яких призначав король), архівів шляхетських станових судів – земських і підкоморських, архівів міського самоуправління – магістратів і ратуш, а також приватних архівів великих землевласників.

В архівах **місцевих судово-адміністративних установ** відкладалися різні документи їхніх канцелярій: протоколи (чорнові записи), індукти (чистописи),

фасцикули, допоміжні реєстри та індекси справ, суммаріуші.

У 18 ст. значно поповнилися архіви міських урядів – магістратів і ратуш. Найважливішу групу документів в архівах становили актові книги, до яких вносили ухвали з адміністративних питань, записи про процеси міського суду. Іншу цінну групу матеріалів міських архівів становили рахункові акти і книги, наприклад книги запису прибутків і видатків. У великих містах, зокрема Львові, Перемишлі, Самборі та ін. велися окремі книги ради (радецькі), куди записували ухвали ради як законодавчого і адміністративного органу в місті, акти про діяльність цехів та книги лавничі з матеріалами лавницького суду, який розглядав кримінальні й цивільні справи. У малих та приватних містечках Правобережжя, де міський уряд не ділився на раду й лаву, велися єдині міські книги.

Зміна адміністративного устрою у Правобережній Україні після її приєднання до Російської імперії внаслідок поділів Польщі в кінці 18 ст. докорінно вплинула на архівну справу цього регіону. Становлення нового адміністративного правління за губерніальним положенням 1775 р., введення губерніальних та повітових судів супроводжувалося запровадженням російського діловодства, формуванням при нових канцеляріях архівів за російським взірцем. Старі архіви судово-адміністративних установ, міського самоврядування зазнали великої руйнації. Магдебурзькі книги і книги ратуш майже всі загинули, деякі ратушні книги потрапили до приватних зібрань. Актові книги передавалися до архівів нових державних установ.

5.2 Церковні архіви. Доля митрополичого архіву Греко-Католицької церкви

Церковні архіви Правобережжя 18 ст. відображали релігійну ситуацію в регіоні, церковну організацію, підпорядкування церков, адміністративне управління та ієрархію Римо-Католицької, Греко-Католицької та Православної церков. Характерною особливістю архівної системи в Правобережній Україні була широка мережа церковних архівів, до яких належали архіви церковної адміністрації, храмів та монастирів. Відповідно до церковної організації, формувалися архіви Греко-Католицької митрополії, Римо-католицьких єпископських кафедр та консисторій. Сюди відносять і архіви архієреїв, де зосереджувалася документація не лише про їхню особисту діяльність, але й документи окремих інституцій єпархій.

На збереженість церковних архівів впливала соціально-політична ситуація на Правобережжі у 18 ст. Так, в обстановці безперервних конфліктів, у т.ч. і релігійних, у католицьких ієрархів не було постійної резиденції. Переїзд єпископських кафедр, заснування тимчасових резиденцій, відсутність постійних приміщень для архівів призводило до розпорошення архівних комплексів. Не мали постійної резиденції на Правобережжі у 18 ст. і греко-католицькі митрополити. У 2-й половині 18 ст. резиденція митрополита найдовше перебувала у Радомишлі. Слідом за митрополитами по їхніх резиденціях мігрував і митрополичий архів у повному складі, або розрізнений на частини, на окремі архіви (згадуються “митрополитанські

архіви” Варшавський, Львівський, Луцький та ін.).

Важливість на той час архівів церковної адміністрації підтверджують факти упорядкування Архіву митрополитів Української Греко-Католицької церкви.

Ще з 1699 р. відомий опис (можливо, перший) цього архіву. За наказом митрополита було систематизовано документи (з кожного предмета, наприклад про Брестський собор, про владу і права митрополита тощо, зібрані в одне місце), з'єднано у фасцикули. Опис документів складено за предметами, географічними і власними іменами. Роботи по розбиранню і описуванню митрополичого архіву здійснювали і в 2-й половині 18 ст. Митрополичий архівіст А.Война в 1763 р. склав “Реєстр остатка найденных бумаг”. Згрупованим документам надавали заголовки, наприклад “про унію”, “про релігію”, були заголовки за характером документів: папські булли, присяги митрополитів, королівські привілеї. Зберігалися фасцикули з різними змішаними документами. На групу документів, систематизованих за хронологією, склали описи. З часом, порядок у митрополичому архіві був порушений. Після смерті останнього митрополита і так званого акту з'єднання уніатів з православними (1839 р.) частину архіву з Радомишля було передано до Білорусько-Литовської колегії¹, в тюках, на вагу, без описів і “без всякого порядку, с совершенно перемешанными документами”. За постановою Святійшого Синоду 1843 р. архів колишніх уніатських митрополитів передано до Синодального архіву “для надлежащего хранения”.

Архів уніатських митрополитів – найважливіше джерело реконструкції усієї архівної системи Греко-Католицької церкви в Україні.

Православна церква в Правобережній Україні після переходу в унію Перемишльської, Львівської і Луцької єпархій своїх єпархій до кінця 18 ст. не мала. Для керівництва православними монастирями Правобережжя при Київській духовній консисторії було створено “окремый стіл” – “генеральне повиття”. Після включення Правобережної України до складу Російської імперії було проведено і церковно-адміністративну реформу, створювалися самостійні єпархії: Брацлавська (з 1796 р. – Подільська), Житомирська (з 1799 р. – Волинсько-Житомирська). Київська єпархія остаточно оформилася до 1797 р. З часу заснування православних єпархій на Правобережжі ведуть свою історію архіви духовних консисторій.

Архіви функціонували при Луцько-Житомирській та Кам'янецькій римокатолицьких духовних консисторіях (обидві засновані в 1798 р.).

5.3 Магнатські архіви

З діяльністю найбільших землевласників Правобережної України – князів Любомирських, Сангушків, графів Потоцьких, Браницьких та ін. пов'язано формування **магнатських архівів**. Одним з найбагатших, найдавніших і найбільших за обсягом магнатських архівів (займав двоповерховий будинок) був архів князів Сангушків у м. Славуті на Волині.

Значну частину магнатських архівів становили королівські грамоти на володіння, приватні акти на право власності, тестаменти, купчі, орендні контракти, інвентарі та люстрації маєтків, генеалого-родовідні матеріали (родовідні книги, метрики про хрещення, свідоцтва про шлюб, виписки із метричних книг та ін.). До приватних архівів різними шляхами потрапляли і документи з архівів окремих установ. Крім юридичних актів, у магнатських архівах зберігалося офіційне і приватне листування.

Документи магнатських архівів збереглися до цього часу або у вигляді компактних комплексів (магнатських фондів), наприклад архівні фонди Любомир-ських, Потоцьких, Сангушків в архівосховищах Києва та Львова, або у складі наукових документальних колекцій. Завданням сучасної архівістики є вивчення історії формування магнатських архівів, реконструкція первісних фамільних зібрань, створення міжфондових і міжархівних довідників про склад і зміст документів фамільного походження.

5.4 Заснування історичного архіву у Львові

Важливим етапом у розвитку архівної справи на західноукраїнських землях 18 ст. було заснування історичного архіву у Львові. Перші відомості про формування архіву за часів панування на цих землях австро-угорської монархії маємо з кінця 18 ст., коли за розпорядженням крайового трибуналу в 1783 р. австрійська адміністрація почала надсилати до Львова майже з усіх міст Галичини **актові книги ліквідованих гродських і земських судів**. Для розміщення цих книг крайова адміністрація виділила приміщення колишньої бібліотеки Бернардинського монастиря. З 1784 р. акти почали надходити до Львова. Того ж року для охорони актових книг було призначено відповідальну особу. У 1828 р. в історичному архіві Львова зберігалося 15323 томи книг.

5.5 Розвиток архівної справи на Закарпатті

На архівну справу Закарпаття значний вплив мало включення його до складу Угорщини і реформування місцевих органів управління. Адміністративно-територіальними одиницями на Закарпатті були комітати (жупи), в результаті діяльності яких відкладалися різні документи, насамперед записи постанов жупних зборів. У 1733 р. угорська влада прийняла рішення про будівництво адміністративних будинків для жуп. У зв'язку з цим стало можливим заснування стаціонарних **жупних архівів**. В адміністративних будинках обов'язково передбачалося приміщення для комітатських документів. Тут зберігалося поточне діловодство: протоколи зборів, листи громадян, скарги.

Хранителем і упорядником документів у комітатських архівах був старший нотар, він завідував і комітатською печаткою. Архівні документи у фасцикулах розмішували у спеціально відведених кімнатах. Матеріали комітатських архівів використовували не лише для наведення довідок, але й в наукових цілях. Відомо, що документами Угочанської жупи користувалися у 18 ст. закарпатські дослідники, зокрема історик Антон Сірмай¹.

Територіальні зміни жуп негативно впливали на долю архівів: під час переміщувань документи розпорошувалися, пошкоджувалися, частково втрачалися. Відомі на Закарпатті у 18 ст. архіви привілейованих міст Берегова, Мукачева, Ужгорода, приватні графські архіви, архіви Мукачівської дієцезії (єпархії) та Мукачівського чернечого монастиря отців Василя (останній зберігав документи про монастирські володіння, декрети про дарування монастиреві сіл).

6. Архіви та архівна справа в Україні кінця 18-19 ст. архівне законодавство російської імперії та його вплив на архівну справу в Україні

6.1 Адміністративні зміни кінця 18-19 ст. та утворення нових архівів

З ліквідацією автономії України та введенням загальноросійського адміністративного устрою історія українських архівів тісно пов'язана з архівним будівництвом у Російській імперії.

В 1782 р. територію Гетьманщини було поділено на Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, перетворені в 1796 р. на Малоросійську губернію. Остання існувала до 1802 р., коли з неї було утворено Чернігівську і Полтавську губернії.

На запорозьких землях та південних полках Гетьманщини так званий Новосербський корпус 1764 р. був реорганізований у Новоросійську губернію. З 1775 р. Новоросію поділено на Азовську та Новоросійську губернії. З 1783 р. Новоросія стала називатися Катеринославським намісництвом, яке в 1796 р. було скасовано і утворено другу Новоросійську губернію.

Зміни в адміністративному управлінні українськими територіями впливали на долю архівних фондів. Архіви ліквідованих установ надходили у розпорядження нових адміністративно-територіальних органів.

У 1797 р. граф І.Салтиков, який управляв Малоросією на правах генерал-губернатора, в листі до малоросійського губернатора Я.Бакуринського порушував питання про організацію в губернському місті Чернігові “архива всех дел до Малороссии касающихся й в различных местах без призрения оставленных... позначенню в Чернигове дома прочного й способного ко вмещению всех тех бумаг”. Для “розбиранія всех дел, приведения их в порядок” намісник призначав чиновників. Так, архів колишньої Малоросійської колегії було передано до Чернігівського губернського правління. В архіві Київського губернського правління зосереджувалися в різний час архівні документи Київського магістрату, справи Малоросійської колегії, архіви полкових канцелярій і судів. У Катеринославському губернському архіві було об'єднано архіви колишніх Новоросійської і Азовської губернських канцелярій (1764-1784 рр.) Катеринославського намісництва (1784-1796 рр.), другої Новоросійської губернії (1797-1802 рр.), генерал-губернаторських канцелярій, фортеці Святого Димитрія. На Правобережжі архіви губернських правлень поповнювалися справами колишніх воєводських канцелярій, а казенні палати – вотчинними документами і грамотами монастирів. У 20-х роках 19 ст. в архіві старих справ Київської казенної палати в льохах та підвалах псувалися важливі матеріали, які потрапили туди після ліквідації монастирських вотчин. Великий за обсягом архів утворився при Полтавській казенній палаті, де зберігалися справи про монастирське землеволодіння, матеріали Рум'янцевського опису, документи Гадяцької

полкової канцелярії.

У 1831–1835 рр. у містах України було скасовано магдебурзьке право, зокрема давнє самоуправління Києва. Відповідно до “Городового положення” від 12 червня 1870 р. в містах створювали нові органи самоуправління – Міські думи (розпорядчі органи) та Міські управи (виконавчі органи), функціонування яких призвело до створення архівів. В **архівах міських дум і управ** зберігалися документи про права і привілеї міст. Внаслідок реформ 60-х років 19 ст. було ліквідовано багато установ – різні комітети і комісії, старі судові установи, “приказы общественного призрения”. Діловодство ліквідованих установ стало заповнювати архіви губернських правлінь, казенних і судових палат. Надходження були настільки великі, що кількість справ в архівах збільшувалася вдвічі або й втричі.

Документи місцевих дореформених установ в Україні, які перетворилися на історичні матеріали, почали передавати до історичних відомчих архівів у Росії. Після судової реформи 1864 р. справи ліквідованих повітових судів надходили до МАМЮ. Порядок передавання справ встановлювали “Правила о разборе архивов судебных мест”. Деякі окружні суди намагалися спочатку розібрати справи з 1800 р., відібрати ті, які мали залишитися у них, а потім відправляти до Москви. Найбільше документів ліквідованих судів передано до МАМЮ з Чернігівської (понад 30 тис.), Полтавської близько 18 тис.) та Харківської (близько 14 тис. справ) губерній.

6.2 Порядкування у відомчих канцеляріях та архівах. Поточне діловодство і архіви. Нищення архівних матеріалів

Архіви губернських правлінь, казенних і судових палат зростали швидкими темпами не лише за рахунок документів ліквідованих установ, а й в результаті власного діловодства. Російські бюрократичні порядки, регламентація канцелярської служби сприяли зростанню документообігу. У 19 ст. поточне діловодство канцелярій було відокремлене від архівів. Канцелярії впорядковували документи, формували справи, надавали їм заголовки, наприклад: “Дело, состоящее из регистров бумагам, отправленным в Санкт-Петербург для доклада Г. генерал-губернатору. Начато 18 марта 1843 г.”¹ В кінці кожного року на закінчені справи складали описи, в яких зазначали порядкові номери, дати початку і закінчення справи, зміст та кількість аркушів у кожній справі. “Решенные дела”, непотрібні для поточних справ, канцелярії передавали до архівів за описом. В архіві справи зберігали у в'язках, у шафах, на полицях. На обкладинці справи проставляли номери шафи, полиці, в'язки. Наприклад, “Дело об учреждении в Киеве Временной комиссии для разбора Архива разных присутственных мест й монастырей тут и о мерах к открытию действий ея. Начато 30 апреля 1843 г. – кончилось 12 октября 1844 г. По судной части на 547 листах” зберігалося в архіві у в'язці 16, на 4 полиці, в 113 шафі².

В архівах, переповнених старими справами, документи зберігалися без належного порядку.””Сбитые в кучу дела,... истлевшие й подгнившие от сырости, ни в какую опись не занесение”, – з таким порядкуванням

зіткнувся дослідник О. Андрієвський в архіві Київського губернського правління в 1881 р. З Обсяг матеріалів колишньої Малоросійської колегії, які зберігалися при Чернігівському губернському правлінні, був невідомий. Чернігівський губернатор у листі до ректора Харківського університету повідомляв лише про приблизну вагу згаданих документів – 150 пудів⁴.

Установи, яким належали архіви, нерідко позбавлялися непотрібних для довідок документів шляхом передання їх до інших установ або прямого знищення.

Для знищення старих архівних справ створювали спеціальні комісії, які узгоджували питання з вищими установами. У 1861 р. Проскурівський повітовий суд звертався до Подільського губернського правління з проханням розглянути питання про старі справи (з 1803 р.), які зберігалися “без всякої надобности... й увеличивали только архив”¹. Подільське губернське правління порушувало перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором питання про запровадження в Подільській губернії “особых” комісій для розбирання старих непотрібних архівних справ у повітових судах цієї губернії і визначення, які з них підлягають знищенню. У лютому 1861 р. комісія, створена для розбирання архіву Балтського земського суду, склала опис старих справ з 1795 до 1834 р., які підлягали знищенню. Відомі факти стихійного знищування документів. Так, у кінці 19 ст. у м. Черкасах Київської губернії на базарах продавався весь архів Кременчуцького нижнього земського суду (вагою 700 пудів) зі справами останньої чверті 18 – 1-ї чверті 19 ст.

6.3 Архівне законодавство і відомчі архіви

На розвиток архівів в Україні у 19 ст. суттєво впливала загальна постановка архівної справи в Російській імперії, законодавство щодо порядкування в архівах. Укази, розпорядження, накази і постанови різних відомств стосувалися усіх сторін архівної справи: концентрації архівного матеріалу, розбиранню і впорядкуванню архівних фондів, правил знищення старих архівних справ, забезпечення зберігання архівних документів та формування історичних архівів.

За указом 1798 р. всі закінчені в різних місцевих інстанціях судові справи в кожній губернії здавалися до **архіву** губернської **судової палати**. Указ 1800 р. вимагав “решенные дела” адміністративного характеру передавати до **архіву** **губернського правління**, а фінансово-економічні справи зосереджувати у **казенній палаті**.

Циркуляри та інструкції Міністерства внутрішніх справ передбачали впорядкування архівів судових місць, канцелярій прокурорів і стряпчих (1850 р.), щорічний перегляд справ, яким минуло десять років, та перевірку архівів раз на рік (1852 р.). Перегляд справ мала проводити комісія, утворена з дозволу вищої влади. З 1867 р. такі комісії встановлювалися губернською владою.

Циркуляром від 9 грудня 1852 р. Міністерство внутрішніх справ ввело

“Росписание тех родов архивных дел, которые не должны подлежать уничтожению по губернским правлениям й уездным присутственным местам”. Воно передбачало 23 категорії таких старих справ. Встановлювалися відповідні категорії і для міських дум та квартирних комісій.

Не залишилися поза увагою уряду архіви ліквідованих установ. Так, після ліквідації управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (у січні 1874 р.) вирішувалося питання про влаштування архіву цієї канцелярії і була асигнована сума понад 3 тис. карбованців на утримання цього архіву, виплату коштів службовцям архіву.

Військове міністерство розробило Правила передання закінчених справ до архівів військових канцелярій. Всі справи і книги поточного діловодства було розділено на три категорії (“разряда”), відповідно до яких після закінчення справи документи призначалися або для знищення, або для зберігання в архівах². Справи, призначені для зберігання в архівах, поділено на дві групи: справи, які зберігалися певний строк (1, 3, 5, 10, 35, 40 років) та справи, які необхідно “хранить всегда”, “хранить вечно”. До категорії “хранить всегда” відносилися “Описи делам й книгам, хранящимся в архиве”.

Упорядкування **архівів духовного відомства** стало в центрі уваги Святійшого Синоду з середини 18 ст. У 1865 р. було створено комісію для розбирання справ Синодального архіву. Крім справ власне цього архіву, комісія приділяла увагу і **архівам консисторським**. Щодо вимог єпархіального керівництва про знищення консисторських архівних справ через тісні приміщення і відсутність потреби в старих справах комісія на засіданні в грудні 1868 р. прийшла до висновку, що архівні справи не можуть розглядатися як потрібні чи не потрібні. Комісія вказувала, що вони цінні як писемні пам'ятки, що дають багатий матеріал для статистики, історії, юридичної науки. Указом 1869 р. Святійший Синод заборонив єпархіальній владі знищувати старі архівні справи і передбачив заходи щодо упорядкування архівів духовного відомства.

У відповідності з указом Святійшого Синоду, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії у 1898 р. створило комісію для розбору і опису справ Київської духовної консисторії. Протягом року комісія ретельно переглянула архів, виділила всі справи 18 ст. і перших трьох років 19 ст. (адміністративні й судові), а також книги указів, описи монастирів і церков, прибутково-видаткові книги, клірові, сповідні і метричні книги з 1731 по 1803 рр. Комісія відзначила відсутність у консисторському архіві загальних описів справ і книг за 18 ст. Для успішного розбирання архівних документів і їх впорядкування комісія вважала за необхідне передати справи і книги старого консисторського архіву до 1803 р. включно “без отчуждения их от консистории”¹.

У 1873 р. при Міністерстві народної освіти створено “особливу” комісію під головуванням сенатора М. Калачева з представників різних відомств для обговорення питання про влаштування архівів і зберігання в них документів. Для цього збирали дані про стан архівів усіх відомств. Департамент загальних

справ Міністерства внутрішніх справ розіслав “вопросные пункты”, для з'ясування питання приміщень архівів, співробітників, кількості справ і хронології, способів зберігання, систематизації доку-ментів, наявності опису справ, існування фактів знищення і передання архівних мате-ріалів тощо².

Наприкінці 19 – на початку 20 ст. уряд на пропозиції істориків та архівістів визнав за необхідне провести реорганізацію архівної справи.

7. Організація історичних архівів та формування наукових документальних колекцій в Україні

7.1 Заснування Центрального архіву давніх актів у Києві

Розвиток історичних знань і стан архівної справи у 1-й половині 19 ст. висунув невідкладні завдання – врятування архівного матеріалу, концентрації найцінніших архівних фондів та створення історичних архівів. Заснування **Центрального архіву давніх актів у Києві** пов'язане з діяльністю Київської археографічної комісії (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів), яка існувала з 1843 р. при Київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові. Член Київської археографічної комісії (КАК), відомий історик права, професор М.Іванишев один з перших порушив питання про відкриття **центрального архіву** у Західному та Південно-Західному краї Російської імперії для зосередження в них актових книг, важливих у науковому відношенні. Діячі КАК зуміли оцінити значення актових книг – невичерпного джерела для історичної науки і археографічної практики.

Актові книги, розкидані по присутствених місцях краю, зберігалися у неупорядкованих архівах державних установ, псувалися від часу, нищилися, розпорошувалися, потрапляли до рук колекціонерів. Були випадки і фальсифікації документів з метою одержання дворянського звання. У 30-40-і роки 19 ст. працювали комісії для перевірки і опису актових книг (городських, земських, книг магдебургій і ратуш). Щоб запобігти фальсифікації документів, комісії підраховували і нумерували аркуші, прошнуровували книги, завіряли печатками і підписами своїх членів. До кожної книги складали опис з переліком кожного документа та позначкою, чи визнається він “несомнительным или же подлежащим сомнению и почему именно”¹.

На початку свого існування КАК розгорнула широку евристичну діяльність у державних, церковних і приватних архівах.

Учасники археографічних експедицій повідомляли про незадовільні умови зберігання актових книг і небезпеку, яка загрожувала цим книгам. Кременецький повітовий стряпчий В.Сивицький у рапорті 1843 р. описував стан архіву Кременецького магістрату, в якому справи були

нерозібрані, звалені на купу, актові книги зберігалися без загального покажчика².

Тяжкий стан архівів у Правобережній Україні у 1-й половині 19 ст. пояснює важливість роботи комісії щодо створення особливого архівосховища у Києві для зберігання актових книг і використання їх у наукових цілях. Ідея створення Архіву давніх актових книг знайшла підтримку у місцевої адміністрації, зокрема у генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, бо ця ідея не розходила з політичними намірами російського уряду в Україні, яку розглядали Південно-Західним краєм імперії.

У 1852 р. було видано закон про заснування Центрального архіву в Києві і передання до нього актових книг. На подібних засадах створювалися архіви у Вільно та у Вітебську. До центральних архівів західних губерній мали передаватися актові книги до 1799 р. включно. Центральний архів давніх актів у Києві був у відомстві Міністерства народної освіти під безпосереднім управлінням попечителя учбового округу через правління Університету Святого Володимира. Штат архіву складався з завідувача, двох помічників і архівного служителя. Роботу архіву, крім охорони документів, проводили у двох напрямках – адміністративно-юридичному – видача завірених витягів з актових книг і науковому – складання каталогів і описів.

До архіву було зведено 5883 актові книги і 454979 окремих документів. Величезна колекція архівного матеріалу, що зберігалася в Центральному архіві давніх актів у Києві, стала основою для археографічного опрацювання і видання унікальної серії – “Архив Юго-Западной России”. З Центральним архівом давніх актів у Києві тісно пов'язана наукова діяльність видатних істориків України – В.Антоновича, О.Левицького, І.Каманіна, М.Владимирського-Буданова, М.Довнар-Запольського.

7.2 Створення Харківського історичного архіву

Центром зосередження документів адміністративно-господарських, судових і фінансових установ Лівобережної і Слобідської України 17-19 ст. став **Харківський історичний архів**. Його створення пов'язане безпосередньо з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) при Харківському університеті. Метою Товариства, як вказувалося в його статуті, затвердженому міністром народної освіти 24 грудня 1876 р., було сприяння розвитку і розповсюдженню історичних і філологічних знань. Для досягнення цієї мети Товариство піклувалося про придбання археологічних предметів та рукописів. Рукописи і книги склали його бібліотеку. В процесі діяльності ХІФТ виникла необхідність організації архіву для зберігання зібраних документів. Ним став створений у 1880 р. при Харківському університеті Історичний архів. Очолював його завідувач, завданням якого було зберігання, поповнення і розроблення документів, складання і видання описів і систематичних покажчиків. Завідувач засвідчував і офіційні довідки, які

видавав архів¹. При архіві була посада архіваріуса, якого вибирали за рекомендацією завідувача.

З ініціативи ХІФТ у 1880 р. до Харкова перевезли архів Малоросійської колегії, який зберігався в архіві Чернігівського губернського правління. Архівні документи Колегії, які склали основу Харківського історичного архіву, впорядкували, описали архіваріуси та архівісти-аматори під керівництвом Д.Багалія. Матеріали архіву почали залучатися до наукового обігу.

У 1886 р. правління Харківського університету просило виділити кошти на перевезення справ Новгород-Сіверського повітового поліцейського правління і колишнього Новгород-Сіверського намісництва.

Харківський історичний архів став зосереджувати розпорошені **документи Старої Гетьманщини**. Так, до Харкова було передано справи Малоросійської колегії, які зберігалися в архіві Полтавського губернського правління. Частина архіву Малоросійської колегії потрапила до Полтави в 1802 р. (з утворенням Малоросійської Полтавської губернії) з Катеринослава та Чернігова, куди в свій час внаслідок адміністративних реформ надходили документи “Генеральной Малороссийской архивы”.

Другим важливим комплексом документів у Харківському історичному архіві був відділ Харківсько-Слобідський, який поповнювався матеріалами Слобожанщини.

Слобідська Україна, яка особливо активно заселялася після визвольної війни українського народу, мала специфічний адміністративно-політичний устрій. Територію Слобожанщини було поділено на п'ять полісів: Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Сумський і Харківський, якими відав Білгородський розряд, а з 1668 р. – Посольський приказ у Москві. У полкових ратушах зосереджувалося адміністративне управління і суд. З 1700 р. слобідські полки підлягали командирові української армії. З 1726 р. Слобожанщина перебувала у віданні Військової колегії. У 1764 р. утворено Слобідсько-Українську губернію, яка поділялася на п'ять провінцій з центром у Харкові, де і була губернська канцелярія. В 1765 р. на території Слобожанщини почали формуватися гусарські полки регулярної російської армії. Згідно з указом 1780 р., було створено Харківське намісництво у складі п'ятнадцяти округів і адміністративним центром у Харкові, реорганізоване у 1797 р. в Слобідсько-Українську губернію (з 1835 р. – Харківська губернія).

Зміни адміністративно-політичного устрою Слобожанщини позначилися на складі архівних фондів присутствених місць Харківської губернії. Харківські губернські установи зберігали матеріали за 17-18 ст., зокрема документи полкових, губернських, провінційних і повітових канцелярій, слобідських гусарських полків, намісницького правління. У 1885 р. через Міністерство внутрішніх справ вирішувалося питання “о присоединении к находящемуся при университете архиву бывшей Малороссийской коллегии дел некоторых присутственных мест, упраздненных в XVIII в., находящихся в архиве Харьковского губернского правления”².

До Харківського історичного архіву було передано справи ліквідованих установ: Харківської полкової канцелярії з 1703 р., гусарських полків з 1765 р; Слобідсько-Української губернської канцелярії з 1765 р., намісницького правління, 20 “столбцов чугуевской переписки” 17 ст. та ін. Згодом архів поповнювався старими справами існуючих на той час установ: Харківської казенної палати, повітових поліцейських правлінь. Комплектувався Харківський історичний архів і документами особового походження. У 1890 р. при архіві виник третій важливий комплекс документальних джерел – Відділ рукописів місцевих діячів, де зосереджувалися фамільні папери, рукописи, листування, твори науковців і літераторів.

Історичні архіви Києва та Харкова відіграли важливу роль у збереженні багатой архівної спадщини, формуванні джерельної бази історії України.

7.3 Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні 19 – початку 20 ст.

Важливе місце у створенні наукових архівів і документальних колекцій займає діяльність науково-історичних товариств. Крім згаданого ХІФТ, збиранням писемних пам'яток плідно займалися Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно-археологічні товариства, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства та ін. Вивчення складу, напрямів і методів формування архівів та документальних колекцій наукових товариств дає підстави розглядати колекції не тільки як зібрання історичних джерел, але й як своєрідне джерело з історії архівної справи.

Науково-історичні товариства значну увагу приділяли формуванню власних **документальних колекцій та наукових архівів**. Документальні зібрання входили до складу або бібліотеки товариства (Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця), або рукописного відділу музею (“древлехранилища”), створеного товариством (церковно-історичні і археологічні товариства, Київське товариство старожитностей і мистецтва), або становили власне науковий архів (Київський відділ Воєнно-історичного товариства). Документальні колекції були важливим елементом джерельної бази наукових студій історичних товариств.

Умови, а звідси шляхи і методи формування документальних колекцій (архівів) наукових товариств, відрізнялися від тих, які були характерні для офіційних організацій – археографічних та губернських архівних комісій. Останні мали “предписания” з дозволом “допускать немедленно й без препятствия” до відомчих архівів. Лише допомога з боку місцевої влади, наприклад сприяння головного начальника Новоросійського краю Одеському товариству історії і старожитностей, дозволяла певною мірою розгорнути

евристичну діяльність.

Документальні колекції науково-історичних товариств поповнювалися матеріалами відомчих архівів. Так, Одеське товариство історії і старожитностей отримало у своє розпорядження справи з Катеринославського, Таврійського і Херсонського губернських правлінь Катеринославської казенної палати, серед яких головними були акти Катеринославського намісництва і Новоросійської губернії. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії придбало документи з архівів канцелярії генерал-губернатора, Київської казенної палати Полтавської та Київської консисторій, митрополичих архівів.

Матеріали з церковних та монастирських архівів надходили, як правило, до наукових товариств від настоятелів монастирів, церковних священнослужителів. Основним джерелом поповнення колекцій історичних товариств були **пожертвування** їхніх дійсних членів, членів-кореспондентів та колекціонерів. Серед дарувальників документальних матеріалів – відомі вчені М.Мурзакевич, І.Каманін, К.Болсуновський, В.Ляскоронський, Ю.Сіцинський. Значна кількість цінних історичних документів до церковно-археологічних товариств надходила від вихованців духовних академій і семінарій, священників.

Документальні матеріали, зібрані науковими товариствами, були різноманітні за змістом, охоплювали загальну історію, історію України та Росії, церковну і воєнну історію, історію права, філософію та літературні пам'ятки.

Основу кожної колекції складали документи, які відповідали тематиці досліджень (профілеві) товариства. У колекціях церковно-археологічних товариств відклалися документальні джерела з історії церкви, церковної ієрархії, історії духовних закладів, описи монастирів. Документальне зібрання Історичного товариства Нестора-літописця, у центрі досліджень якого була історія України доби Київської Русі і новітнього часу, становили рукописи, документи 18 ст., історико-юридичні пам'ятки. В архіві Київського відділу Воєнно-історичного товариства були документи з історії воєн і воєнного мистецтва, історії військових частин.

Однак тематика документів згаданих колекцій не звужувалася рамками наукових інтересів того чи іншого товариства. В архіві місцевого відділу Воєнно-історичного товариства зберігалися документи з церковної історії. Об'єктом особливої уваги членів цього товариства був архів князів Вишневецьких, який потрапив до Києва. Рукописна колекція Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії поповнилася грамотами і патентами на військові чини, гетьманськими універсалами на земельні володіння, відписками чугуївських воєвод 17 ст. В архівах наукових товариств були документи фамільних архівів та приватних наукових зібрань.

Найплідніше архівною діяльністю займався Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства. Його архівна комісія, на чолі з В.Іконниковим, збирала воєнно-історичні матеріали в архівах військових та інших відомств, у родинних архівах Волинської і Полтавської губерній. Відділ мав масштабну і перспективну програму створення

Військово-центрального архіву Київського військового округу. Програму влаштування Військово-історичного архіву в Києві розробив І.Каманін у праці “Об устройстве военно-центральных архивов”¹. Створення такого архівосховища відділ вважав реальною справою.

Огляди, описи, каталоги архівів і документальних колекцій наукових товариств публікувалися в історичній періодиці, виходили окремими виданнями. Документальні зібрання науково-історичних товариств – важливе джерело вивчення шляхів міграції цілих документальних комплексів і окремих цінних для історичної науки документів.

7.4 Приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів

Колекціонування писемних пам'яток приватними особами, що зародилося в давнину, стало поширеним явищем в Україні у 18 ст. Наприклад, маємо свідчення про збирача документальних джерел раннього українського історіофіла А.І.Чепу. Він служив у канцелярії П.Рум'янцева-Задунайського і захоплювався збиранням рукописів з історії Малої Русі.

Серед приватних документальних зібрань 19 ст. відомим і важливим у науковому відношенні був архів історика О.Лазаревського, в якому були зібрані матеріали 17-18 ст. стосовно Чернігівської та Полтавської губерній. Остання велика праця О.Лазаревського “Описание Старой Малороссии. Стародубовский полк” майже повністю написана на матеріалах його власного наукового архіву.

Українські акти і грамоти 16-18 ст. зберігалися в колекції відомого історика України М.Маркевича. Історико-юридичні матеріали щодо українських земель були широко представлені в документальній збірці професора О.Кістяківського. Він систематично збирав писемні пам'ятки з історії цехів в Україні. Цехові книги, особливо київських цехів, становили найзначнішу частину колекції О.Кістяківського.

Цінною серед приватних наукових зібрань була колекція П.Дорошенка в Глухові, яка складалася з сімейного архіву і зібрання різних документів з історії України. Науковий архів П.Дорошенко формував близько 20 років. У ньому були папери роду Дорошенків з кінця 17 ст.: жалувані грамоти, купчі на землі, духовні заповіти, акти поділу майна. Але найважливішим у науковому відношенні, за визначенням колекціонера, був відділ *varia*. Він містив близько 50 оригінальних універсалів українських гетьманів, починаючи з Б.Хмельницького і до К.Розумовського, автографи М. Гоголя, М. Максимовича, Маркевичів, збірники оригінальних документів кінця 17 – початку 18 ст.

Дослідник Новоросійського краю А.Скальковський вивіз з Катеринославського губернського архіву до Одеси значну кількість документів Січового архіву і зберігав їх в особистому архіві.

Характер писемних джерел, їхня тематика в приватних зібраннях значною мірою залежали від особистих і наукових інтересів збирача, відбивали вплив соціального середовища і виду занять власника колекції. Діяльність відомого колекціонера документальних пам'яток М.Судієнка в КАК допомогла йому сформувати багатий приватний архів. На початку 50-х років 19 ст. М.Судієнко

придбав значну частину рукописів з архіву Полетик. Серед них були козацькі літописи та папери, що склали два томи “Матеріалов”, які він видав. Приватний науковий архів відомого воєнного історика, музеєзнавця та колекціонера П.Потоцького складався з фамільного архіву Потоцьких – козацько-дворянського роду з Полтавщини, колекції документів з історії України та цінного документального зібрання з воєнної історії.

Незважаючи на те, що приватне колекціонування мало і свої негативні сторони (руйнування архівних фондів, які історично склалися, розпорошення документів), воно відіграло позитивну роль, оскільки врятувало від загибелі багато цінних документів, сконцентрувало їх, надало можливість залучити до наукового обігу унікальні пам'ятки.

8. Архіви України в контексті проектів архівних реформ у Росії 19 – початку 20 ст.

8.1 Спроби реорганізації архівної справи

Перша спроба реорганізації архівної справи, яка б усувала монополію відомств на документальні матеріали, мала місце ще на початку 19 ст. У 1820 р. барон Г.Розенкамф передав до Державної ради план щодо поліпшення упорядкування архівів. В його основі була ідея централізації архівів Москви і Петербурга, об'єднання їх у єдиний державний архів. Передбачалося і єдине управління об'єднаними архівними фондами – **Головне управління архівами**, яке б підпорядковувалося Державній раді. Г.Розенкамф висловився на користь **запровадження архівної освіти**.

Активізація архівного руху наприкінці 60-х років 19 ст., усвідомлення необхідності реформування архівної справи були зумовлені, з одного боку, загрозливим розмахом нищення документальних матеріалів, з іншого – зростанням інтересу до архівів та архівних матеріалів у зв'язку з розвитком історичної науки і потребами суспільного життя. Новий проект архівної реформи запропонував начальник МАМЮ М.Калачов. У 1869 р. на першому Археологічному з'їзді у Москві він зробив доповідь про катастрофічний стан архівів у Росії і загибель архівних матеріалів. Другий Археологічний з'їзд у 1871 р. розглянув і схвалив пропозиції М.Калачова щодо реформування архівної справи. Архіви, на думку вченого, мали поділитися на поточні, довідкові при кожній установі і центральні історичні. Останні передбачалося створити при центральних міністерствах та інших вищих урядових установах, а також у кожній губернії. Допускалася можливість створення єдиного (головного) центрального архіву. М.Калачов пропонував створити в Петербурзі **Головну архівну комісію**, яка б відала всіма архівами Росії і визначала порядок розбирання і знищення архівних матеріалів.

Для детального опрацювання реформи і її втілення у 1873 р. при Міністерстві народної освіти під головуванням М.Калачова було створено комісію, яка проіснувала до 1885 р. Основними напрямками її діяльності були: врегулювання питань знищення архівних матеріалів, вироблення правил про

порядок зберігання архівних документів, обстеження за спеціальними анкетами архівів, розгляд питань, пов'язаних зі створенням центральних історичних архівів у провінції, вивчення досвіду архівного будівництва за кордоном, підготовка спеціалістів для роботи в архівах. Важливим результатом діяльності комісії М.Калачова було створення в Петербурзі Археологічного інституту як центральної наукової, установи в галузі архівної справи. Інститут готував фахівців для архівів. Курс навчання тривав два роки. Інститут, утворений на власні кошти (в приватній квартирі М.Калачова), позбавлений державних субсидій, немало зробив для вивчення архівної справи і підготовки досвідчених архівістів.

Після смерті М.Калачова ідеї централізації відстоював автор нового проекту архівної реформи І.Андреєвський. Це був план обмеженої централізації, що залишав поза сферою реформ найбільші історичні архіви Росії. Автор прагнув провести централізацію за допомогою Археологічного інституту та губернських учених архівних комісій. Проект І.Андреєвського був нереальним, враховуючи неспроможність архівних комісій провести ґрунтовні перетворення в архівній галузі.

Однак ідею реформування архівної справи підтримало Московське археологічне товариство, яке в 1898 р. доручило своєму членові, начальнику МАМЮ Д.Самоквасову провести анкетування центральних і провінційних архівів. Надіслані до Москви анкети давали невтішну картину архівної справи. Нова хвиля нищення архівних матеріалів переконувала в необхідності проведення архівної реформи, проект якої Д.Самоквасов висував у доповіді Московському археологічному товариству (опублікована в 1899 р. під назвою “Централизация государственных архивов Западной Европы в связи с архивной реформой в России”). Він передбачав **централізацію архівної справи**, створення особливого (вищого) центрального органу. Окрім архівів центральних урядових установ, у центрах учбових округів, куди входило кілька губерній, мали створюватися центральні архіви давніх актів на зразок Київського, Віленського і Вітебського архівів. За проектом такі архіви зосереджували б матеріали місцевих урядових і громадських установ до 1800 р. (їх Д.Самоквасов назвав **обласними**). Діловодство губернських, повітових і волосних установ після 1800 р. відкладалося в губернських архівах, створених у кожній губернії.

8.2 Діяльність губернських учених архівних комісій

З ініціативи Археологічного інституту до архівної роботи залучались наукові сили в провінції. Результатом такої діяльності була організація **губернських учених архівних комісій**. За задумом М.Калачова, губернські учені архівні комісії мали функціонувати у тих містах, де передбачалося створити місцеві центральні історичні архіви. До обов'язків архівних комісій, які виникли після урядового закону 1884 р., входило розбирання справ і документів, призначених до знищення в губернських і повітових архівах різних відомств, виділення з них матеріалів, важливих в історичному відношенні, складання описів і покажчиків, передання документів на зберігання до місцевих

історичних архівів.

При деяких учених архівних комісіях (їх налічувалося близько 40) створювали **історичні архіви**. Архівні комісії були у віданні губернатора і, відповідно, Міністерства внутрішніх справ. По науковій лінії архівні комісії підлягали Археологічному інституту. Склад комісій формувався (за погодженням директора Археологічного інституту і місцевих губернаторів) з чиновників і приватних осіб, які могли бути корисними своїми знаннями і бажанням допомогти архівній справі. Одні з перших комісії було створено в Україні, зокрема Таврійську учену архівну комісію (1887 р.). У 1896 р. започаткувала роботу учена архівна комісія в Чернігові, а в 1898 р. – в Херсоні, але через відсутність кадрів остання так і не змогла розгорнути свою діяльність і в 1910 р була закрита. В 1903 р. засновано комісії в Полтаві та Катеринославі. В 1914 і 1915 рр. створено архівні комісії відповідно в Києві та Харкові. Періодичні видання комісій (“Труды” Чернігівської і Полтавської, “Летопись” Катеринославської, “Известия” Таврійської) широко висвітлювали питання з історії архівної справи та архівного будівництва, публікували документи з історії краю. Наукову цінність має видане Полтавською ученою архівною комісією у 1915 р. “Описание архивов Полтавской губернии” І.Павловського. У деяких комісіях було налагоджено збирання та опрацювання архівних матеріалів. Великий за обсягом історичний архів зібрала Чернігівська учена архівна комісія. До неї надходили документальні матеріали, які щорічно відбиралися в архівах установ та у приватних осіб. Полтавська учена архівна комісія через відсутність приміщення не змогла організувати свій історичний архів. До роботи в губернських учених архівних комісіях залучали відомих істориків, краєзнавців, фахівців-архівістів: О.Лазаревського, П. Дорошенка (Чернігів), І.Павловського, Л.Падалку (Полтава), В.Біднова, Я.Новицького, В.Пічету, Д.Яворницького (Катеринослав), І.Каманіна, М.Петрова, В.Іконникова (Київ).

Губернські учені архівні комісії висунули програму організації центральних архівів у кожній губернії. Архівним комісіям відводилася керівна роль у створенні **центрального губернського архіву**. Д.Самоквасов піддав критиці діяльність губернських учених архівних комісій. Він критикував не тільки фаховий рівень членів комісій, але й практику здійснення ними відбирання документів для зберігання.

Проекти Д.Самоквасова та губернських учених архівних комісій було винесено на розгляд київського XI (1899 р.) та харківського XII (1902 р.) археологічних з'їздів. В основу архівної системи, визнаної XI археологічним з'їздом, покладено проект Д.Самоквасова. Поступкою архівним комісіям була відмова Д.Самоквасова від вимоги організації обласних архівів. Боротьба послідовників проекту Д.Самоквасова і представників губернських учених архівних комісій закінчилася перемогою останніх. У червні 1903 р. імператор затвердив пропозицію Міністерства внутрішніх справ про проведення архівної реформи за допомогою губернських учених архівних комісій.

9. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення

Поворотним рубежем в історії архівної справи в Україні стала Українська революція 1917-1920 рр., відновлення Української держави.

З одного боку, за умов першої світової війни, революційних подій, ліквідації старого адміністративно-політичного апарату та формування нових державних структур архіви зазнали численних втрат. З іншого боку, проголошення Української Народної Республіки (УНР), заходи Центральної Ради щодо збереження архівів, підвищення їхньої ролі і значення в незалежній державі знайшло конкретний вияв у створенні восени 1917 р. Бібліотечно-архівного відділу при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Центральної Ради (з січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) на чолі з відомим істориком О.С.Грушевським. Основними напрямками діяльності цього відділу в архівній галузі були: реєстрація архівів в Україні, складання описів відомих архівів, розширення діяльності існуючих архівних комісій і утворення нових, врятування приватних архівів та архівів установ, які були під загрозою знищення¹. Не залишалися поза увагою уряду УНР питання реєстрації українських документальних матеріалів в архівосховищах Росії і повернення їх в Україну. З ініціативи Секретаріату народної освіти восени 1917 р. у Петрограді було створено комісію, яка почала реєстрацію “предметів та документів історичного минулого України в фондах петроградських архівів, музеїв і приватних колекціях”². До складу комісії входили відомі вчені: Ф.Вовк (очолював комісію), М.Макаренко, П.Стебницький, С.Тройницький, В.Щавинський, П.Потоцький та ін.

Уряд Центральної Ради надавав важливого значення розбудові системи **державних архівних установ**. У березні 1918 р. при Головному управлінні Генерального штабу було засновано Державний військово-історичний архів (очолював Я.Жданович). На цей архів покладалися функції архівного управління, яке мало організувати військово-історичні архіви в Україні. Державний військово-історичний архів порушував питання про збирання і зберігання архівів російських військових частин та штабів, дислокованих у свій час в Україні, архівних фондів Південно-Західного і Румунського фронтів колишньої російської армії, а також численного архівного матеріалу про українізацію військ, формування українських військових частин. Однак план Державного військово-історичного архіву через відомі причини не вдалося втілити в життя. Програма уряду Центральної Ради, спрямована на збереження старих та створення нових архівів і архівних фондів, не передбачала докорінного реформування архівної справи.

Проект архівної реформи в Українській державі був розроблений за правління гетьманського уряду П.Скоропадського. Проведення загальної архівної реформи державного характеру запропонував Архівно-бібліотечний відділ, відроджений при Головному управлінні мистецтв і національної культури. Його очолив відомий історик і архівіст В.Модзалевський. Основний зміст реформи полягав у проголошенні **державної власності на архівні документи**. Архівні справи всіх відомств, які втратили актуальність для

поточного діловодства, ставали власністю держави. Центральною установою архівної системи мав стати **Національний архів** (НА) Української держави (або Головний державний архів). Крім НА, в Києві передбачалося створити **губернські архіви**. У НА, на думку ініціаторів реформ, мали зосереджуватися документи загальнодержавного характеру, які відображали діяльність головних державних установ, а в губернських архівах – справи і документи губернських інституцій. Як видно, ідеї централізації архівної справи, витoki якої сягають у 19 ст. (проекти централізації архівів, розглянуті у попередньому параграфі), одержали конкретизацію в реформі, розробленій в Україні у 1918 р. Вона передбачала функціонування в системі архівних установ місцевих управлінських органів. Автори проекту реформи (В.Модзалевський, Д.Багалій, В.Іконников, І.Каманін, О.Левицький) пропонували створити в губерніях **архівні комісії зі статусом “державних інституцій”** для керування архівною справою на місцях. Саме на ці архівні комісії, призначені Головним управлінням, покладалась обов'язки розбирання архівних документів, виділення і відбір тих, які мали передаватися до НА, або до губернських архівів.

Програму архівної реформи, зокрема створення НА, не вдалося реалізувати ні урядові П.Скоропадського, ні Директорії УНР.

В умовах військових дій та частих змін місця осідання уряд Директорії УНР не випускав з поля зору діяльність архівів. У січні 1919 р. за постановою Ради Народних Міністрів (за підписом І.Огієнка) у відання Головного управління мистецтв та національної культури передавався Київський центральний архів давніх актів, а на його утримання виділялось понад 66 тис. карбованців. Головна увага уряду Директорії була зосереджена на **збереженні** архівних матеріалів, зокрема військових архівних фондів, збиранні документів УНР.

Військово-архівну роботу у 1919 р. проводила Культурно-освітня управа Генерального штабу Армії УНР, яка організувала архівні комори у Кам'янці та Проскурові. Основою для архівних комор були архівні фонди періоду першої світової війни, зосереджені в цих містах. Передбачалося в архівні комори передавати й фонди українських частин доби визвольних змагань. Однак з відходом української влади з тих міст архівні комори припинили своє існування.

6 жовтня 1919 р. у Кам'янці головний отаман С.Петлюра видав наказ Головної команди війська УНР, в якому заборонялося знищувати військово-історичні документи і надавалося право секвестру для державного архіву. Справа охорони архівів на місцях покладалась на військових начальників і комендантів.

Важливим етапом формування військово-архівних фондів стала архівна діяльність українських інституцій на еміграції, зокрема в Польщі. У Тарнові (центрі державного осідку УНР) було засновано **Головний військово-історичний архів**, який з літа 1921 р. став центром зосереджування воєнно-історичних матеріалів, вивезених українською еміграцією на чужину.

Відповідно до Закону УНР від 1 вересня 1921 р., передбачалося утворити за кордоном (з місцем тимчасового перебування у Відні) **Музей-архів визволення України**, завданням якого було збирати, упорядковувати, охороняти історичні документи та пам'ятки визвольної боротьби української нації. У 1922 р. при Міністерстві освіти було створено **Архівну комісію для “перебирання історичних матеріалів для Музею-архіву визволення України”**¹. Архівна комісія переглядала архівні фонди міністерств, щоб виявити і відібрати документи історичного значення.

Підсумовуючи короткий огляд розвитку архівної справи періоду визвольних змагань в Україні і відновлення її державної незалежності, відзначимо такі моменти: головна увага урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії у складних умовах війн та революції зосереджувалася на врятуванні архівних матеріалів, реєстрації архівів в Україні та українських архівних документів за кордоном. Важливе значення мала спроба архівної реформи у 1918 р., яка полягала у проголошенні державної власності на архівні документи, централізації архівів, створенні НА Української держави та підготовці архівних кадрів.

10. Архівна справа в західній Україні, на Буковині та Закарпатті у 1920-1930-х рр.

В архівній справі Західної України, Буковини та Закарпаття у 1920-1930-х рр. відбувалися важливі зміни. Для розвитку архівної галузі цих регіонів у зазначений період характерним є: прийняття державних законів щодо архівів, розбудова мережі державних архівів, формування органів для управління архівами, контроль за діяльністю відомчих архівів. Так, у Західній Україні організація архівів та принципи порядкування в них здійснювалися відповідно до декрету про утворення державних архівів та опіку над архівними матеріалами, прийнятого польським урядом 7 лютого 1919 р. Для керівництва архівами при Міністерстві віросповідання і громадської освіти був утворений **Відділ державних архівів** як центральний архівний орган. Відділ здійснював і науково-технічний нагляд за архівами міських і гмінних установ та громадських організацій, забезпечував охорону документів, готував інструкції, правила щодо комплектування архівів, зберігання та використання документальних матеріалів. Згідно з декретом 1919 р., на західноукраїнських землях був створений **Державний архів у Львові** на базі документів колишнього намісництва та **Земський архів** на основі документальних фондів крайового архіву гродських і земських актів. Земський архів проіснував до 1933 р., коли його фонди увійшли до складу Державного архіву у Львові. Одночасно при управлінні міста Львова існував **Міський архів стародавніх актів**, заснований ще в середині 13 ст. Архіви створювалися у тих місцях, де

зосереджувалися великі документальні комплекси як результат діяльності адміністративних і судових установ, громадських організацій. У воєводських центрах Луцьку, Станіславі (нині – Івано-Франківськ) і Тернополі державних архівів не було, а документи зберігалися при установах та організаціях. Така архівна система існувала в Західній Україні до її включення до складу УРСР.

Архіви Буковини, зокрема Крайовий державний архів, створений 1907 р. у Чернівцях, зазнали значних втрат під час першої світової війни (Буковина була ареною військових дій) та розпаду Австро-Угорської імперії. Перший історичний архів Буковини на початку 1918 р. практично був ліквідований разом з імперськими державними установами. Трагічною виявилася доля Крайового архіву після включення Північної Буковини разом з Хотинським повітом Бессарабії до складу Румунії. Архівні документи через відсутність приміщень довго зберігалися у вологих підвалах, де вони псувалися. У 1924 р. матеріали Крайового архіву розмістили у кількох кімнатах адміністративного палацу Буковини. У зв'язку з переміщенням документів Крайового архіву багато архівних справ було пошкоджено або втрачено. Найціннішими у науковому відношенні документальними комплексами були архіви колишніх адміністра-тивних установ, зокрема Окружного управління Буковини (1786-1854 рр.), Крайової управи Буковини (1854-1918 рр.), Адміністрації Буковини (1918-1923 рр.) та ін.

Важливу роль в архівному будівництві краю відіграла **Комісія державних архівів Буковини**, створена у Чернівцях за наказом Міністерства освіти Румунії в 1924 р. До роботи в Комісії, яку очолив відомий румунський історик і політичний діяч І.Ністор, залучалися професори університету, викладачі гімназій і ліцеїв. Завданнями Комісії були концентрація архівних документів та організація окружного державного архіву.

Прийнятий в Румунії 1925 р. Закон “Про організацію державних архівів” визначив статус і завдання державних архівів, у т.ч. і Чернівецького. Державні архіви країни підпорядковувалися Міністерству освіти, а керівництво ними здійснювала **Генеральна дирекція державних архівів Румунії**, яка перебувала в Бухаресті. Для керівництва державними архівами в окремих регіонах створювалися **регіональні дирекції**. Чернівецька дирекція державних архівів мала зосереджувати і зберігати документи Буковинського краю. Згідно з Законом, органи державної влади, військові, церковні й громадські установи зобов'язані були передавати до державних архівів документи, непотрібні для поточного діловодства, після їхнього тридцятирічного відомчого зберігання, а також передбачалося передання відомчими архівами всіх історичних документів до 1881 р. включно. Закон гарантував забезпечення державних архівів приміщеннями.

Архівні фонди адміністративних і судових установ зберігалися в Державному архіві в такому порядку, як надходили, разом з довідковим апаратом. В архіві існували інвентарні описи, тематичні і географічні покажчики. Архівісти описували документи, перекладали їх на румунську

мову, надавали довідки. Державний архів здійснював контроль над діловодством установ та відомчим зберіганням документів, затверджував розроблені номенклатури справ, проводив обстеження архівів різних установ, перевіряв якість відбору архівних справ, призначених до знищення. Крім матеріалів відомчих архівів, Державний архів поповнювався історичними документами, придбаними у приватних осіб. У 1938 р. Комісію державних архівів було реорганізовано у **Чернівецьку регіональну дирекцію державних архівів**, яка керувала архівною справою до середини 1940 р., коли Північна Буковина і Хотинський повіт Бессарабії ввійшли по складу УРСР.

Архіви Закарпаття після його приєднання до Чехословаччини були підпорядковані новій адміністрації Підкарпатської Русі (урядова назва автономного Закарпаття). Керівником земської архівної служби в краї на початку 1920-х рр. був призначений М.Радвані, якому крайова адміністрація доручила перевірити всі архіви Закарпаття. Результатом обстеження стану архівів були ґрунтовні звіти М.Радвані, на основі яких відомий архівіст видав в Ужгороді в 1922 р. книгу, що давала характеристику найзначніших архівосховищ Закарпаття: комітатських архівів, архівів привілейованих міст Берегова, Мукачева, Ужгорода, архіву Мукачівської єпархії та ін. Комітатські архіви були розрізненими і розкиданими по всьому краю; документи зберігалися в хаотичному стані у переповнених приміщеннях, потребували впорядкування та обліку. Відтак М.Радвані вважав за необхідне об'єднати комітатські архіви і створити **єдиний архів Підкарпатської Русі** й взяв участь у підготовці проекту єдиного крайового архіву. У травні 1923 р. він очолив Крайову архівну комісію, основним завданням якої була організація крайового архіву. Комісія порушила питання перед Міністерством шкіл та освіти Чехословаччини про будівництво приміщення для крайового архіву. Наприкінці 1920-х рр. архіву було виділено кілька кімнат та підвальні приміщення у жупному адміністративному будинку, куди звозилися документи різних архівів Закарпаття. У спорудженому в 1936 р. будинку Крайового управління для архіву спеціально відвели обладнані приміщення з металевими стелажми. Значних втрат крайовий архів Закарпаття зазнав під час окупації краю в роки другої світової війни.

Отже, в західних регіонах України, які у 1920-1930-х рр. перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини, відбувалися процеси централізації в архівній галузі, що знайшло конкретний вияв в організації центральних органів управління державними архівами, концентрації документів і створенні державних крайових архівів. Діяльність архівів регулювалася державним законодавством. Архівні установи очолювали видатні діячі науки і культури, які відігравали важливу роль в архівному будівництві Галичини, Буковини та Закарпаття.

11. Архівне будівництво в Україні за часів радянської влади (1919-1990 рр.)

11.1 Централізація управління архівною справою

Зі встановленням радянської влади в Україні архівне будівництво здійснювалося за декретом РНК РРФСР “Про реорганізацію і централізацію архівної справи” (1918 р.).

Ідея **централізації управління архівною справою**, її одержавлення відповідали схемі централізації та ідеологізації всього суспільного життя. У січні 1919 р. у Харкові в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) Наркомосвіти УРСР було створено **архівно-бібліотечну секцію** на чолі з В.Барвинським – **всеукраїнська установа по керівництву архівною справою**. Пошуки шляхів удосконалення керівництва архівними установами і партійно-державного контролю за їхньою діяльністю вели до реорганізації архівних органів управління. Рішенням Наркомосвіти УРСР у липні 1919 р. архівну секцію ВУКОПМИС було перейменовано на **Головне управління архівною справою**, підпорядковане позашкільному відділові Наркомосвіти УРСР. Головне управління архівною справою розробило проект загальної архівної реформи в республіці, яка передбачала створення Всеукраїнського архівного фонду, організацію мережі центральних і місцевих архівних установ, підготовку кадрів для архівної системи. У серпні 1919 р. був заснований Всеукраїнський Головний архів у Києві, де зосереджувалися фонди київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського губернатора і губернського правління, губернського жандармського управління, попечителя Київського учбового округу.

Практичні заходи щодо реформування архівної галузі, централізації та націоналізації архівної справи почали здійснюватися після остаточного встановлення в Україні радянської влади. Основи архівної політики радянського уряду було викладено у “Тимчасовому положенні про архівну справу”, затвердженому РНК УРСР 20 квітня 1920 р. Всі архіви, в т.ч. і приватні документальні зібрання, оголошувалися загальнонародним надбанням. Архіви ліквідованих установ, а також архівні документи діючих установ і організацій передавалися у повне розпорядження архівних секцій при губнаросвітах, встановлювалася відповідальність у законодавчому порядку за знищення і продаж архівів. Виконання цієї постанови уряду УРСР покладалося на Архівний відділ ВУКОПМИСу, реорганізований у квітні 1921 р. у Головне архівне управління при Наркомосвіті УРСР (Головарх). У вересні 1921 р. народний комісар освіти затвердив Положення про Головарх, його штати і колегію. До складу колегії Головарху увійшли М. Скрипник, Д.Багалій, В.Веретенников, М.Довнар-Запольський. Головарх здійснював загальне керівництво архівною справою в Україні, а на місцях створювалися губернські архівні управління (**губархи**).

Централізація передбачала **концентрацію документів**, логічним завершенням якої розглядалася загальнодержавна **централізація зберігання** і організація використання архівних документальних матеріалів. У 20-30-х роках розгорнулася практична централізація документів в архівосховищах і організація центральних архівів республіки: Центрального архіву революції у Харкові (січень 1922 р.), Центрального історичного архіву ім. В.Б.Антоновича у

Києві (травень 1922 р.), Центрального архіву праці (1925 р.), Всеукраїнського центрального фотокіноархіву (1931 р.). Постановою РНК УРСР “Про охорону архівів” від 31 жовтня 1922 р. оголошувалося створення єдиного **Державного архівного фонду** (ЄДАФ).

Хоч принцип централізації архівної справи передбачав звільнення архівів від відомчого контролю, але вже в 20-і р. набув нового тлумачення. На перший план висунулися управлінсько-контролюючі аспекти централізації, а державні (партійно-політичні) інтереси домінували над науковими. Це позначилося на організаційній перебудові системи управління архівами республіки. З січня 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) затвердив “Положення про Центральне архівне управління”, за яким Головарх при Наркомосі УРСР реорганізовано в Українське центральне архівне управління (**Укрцентрархів**) при **ВУЦВК**. Укрцентрархів здійснював загальне керівництво архівною справою в республіці. Місцевими органами Укрцентрархіву були губархіви при президіях губвиконкомів, при яких створювали губернські історичні архіви для зберігання, впорядкування і наукового розроблення місцевих архівних матеріалів.

Адміністративно-територіальні реформи в Україні в 20-30-і рр. супроводжувалися не тільки перебудовою мережі центральних і місцевих архівних установ (організація окружних у 1925 р., місцевих у 1930 р., обласних у 1932 р. архівних управлінь, створення крайових, державних обласних історичних, міських і районних архівів), але й вирішенням практичних питань охорони архівів і архівних фондів, концентрації документів, опрацюванням методик їхнього опису, класифікації, зберігання та використання.

11.2 Зміцнення командно-адміністративної системи управління архівами та їх підпорядкування НКВС

Для архівної системи УРСР, як і в цілому для СРСР кінця 20-30-х рр., харак-терним було зміцнення командно-адміністративних методів управління архівами. Посилення адміністративно-командної системи обмежувало права республік. Неодноразові спроби керівництва архівною службою Російської Федерації створити союзний орган управління архівною справою зустріли рішучий опір українських архівістів. Через протидію України лише у квітні 1929 р. було створено ЦАУ СРСР. Партійно-державна диктатура в архівній галузі, яка опиралася на репресивний апарат ОДПУ – НКВС, привела до повного одержавлення архівів. Партійно-урядові органи організували кампанії по “чистці” архівів (так звані макулатурні кампанії) і архівних кадрів. Репресії 20-30-х років мали негативний вплив на розвиток українського архівознавства. Наступ партійної ідеології на українське архівознавство знайшов вияв у “нищівній критиці” науковців-архівістів на сторінках архівознавчих видань “Радянський архів” та “Архів Радянської України”, звільненні з роботи досвідчених архівістів і заміні їх членами партії, в арештах архівістів, починаючи з керівного складу. Ворожими марксистсько-ленінській ідеології було визнано погляди відомих українських теоретиків-архівістів В.Веретенникова, В.Романовського, В.Барвинського. У 30-і рр. були

заарештовані і перебували під слідством сотні архівістів, безпідставно звинувачених у зв'язках з білоемігрантськими, контрреволюційними військово-офіцерськими, націоналістичними організаціями, в т.ч. В.Романовський, О.Рябінін-Склярєвський, В.Новицький, С.Гаєвський, О.Грушевський, П.Федоренко та ін.

Логічним завершенням курсу більшовиків на тотальну політизацію і одержавлення архівів стало **підпорядкування архівної системи НКВС** – наймогутнішому карально-репресивному органі. В 1938 р. уряд СРСР прийняв постанову передати управління архівами і мережу архівних установ НКВС СРСР. Центральне архівне управління СРСР було реорганізоване в Головне архівне управління НКВС СРСР, якому підпорядковано архівні установи союзних республік. Нове підпорядкування архівної системи в СРСР викликало зміни в організації управління архівною справою в УРСР. З березня 1939 р. відання архівними установами передавалося НКВС УРСР. Центральне архівне управління УРСР було перетворене на **Архівний відділ НКВС УРСР** (з червня 1941 р. – **Архівне управління НКВС УРСР**). Центральні і обласні історичні архіви підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС. Наслідком включення архівів у систему органів НКВС була строга централізація і секретність. Засекреченими виявилися не тільки документи, які складали державну або військову таємницю, але й відомості про роботу самих архівів. Склалися секретні архівні путівники (під грифом “для службового користування”), секретні збірники документів.

У 1939-1940 рр. за радянською системою почалося архівне будівництво в західних областях, на Буковині та частині Бессарабії, які були включені до складу СРСР та УРСР. Стан архівів цих регіонів був надзвичайно складним. Архіви, як самостійні установи, існували лише у Львові (державний архів і міський архів давніх актів) та у Чернівцях (Крайовий архів Буковини). Колишні воєводські центри Луцьк, Тернопіль, Станіслав, Дрогобич, Рівне державних архівів не мали. Документи зберігалися у відомчих, церковних та приватних архівах. Першочерговими були заходи щодо збереження архівів ліквідованих установ, встановлення контролю над найбільшими документосховищами, зокрема архівами воєводських управлінь, Галицького намісництва у Львові, судових установ. У західних областях організовувались архівні відділи УНКВС та обласні історичні архіви, мережа міських і районних архівів.

11.3 Формування системи партійних архівів

З 1920 р. поряд з державною архівною системою в Україні формувалася друга офіційна архівна структура – партійні архіви як складова частина **архівного фонду Комуністичної партії**. Становлення архівів КПУ відноситься до її першого з'їзду у липні 1918 р. Документи, які відклалися в результаті діяльності КП(б)У – стенограми з'їздів і партійних конференцій, протоколи засідань Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК, зберігалися у загальному відділі ЦК КП(б)У.

Формування партархівів офіційно започаткувала постанова РНК РРФСР (вересень 1920 р.) про створення комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії російської комуністичної партії більшовиків. Пізніше ця комісія стала більш відомою під назвою Істпарт. В Україні таку комісію було утворено навесні 1921 р. при ВУЦВК. Метою її було збирання, зберігання, систематизація, вивчення і видання архівних документів з історії революції. В руках Істпарту зосереджувалася монополія на володіння документами з історії КП(б)У та революційного руху в Україні. У 1922 р. Істпарт був підпорядкований ЦК КП(б)У (з 1923 р. на правах відділу ЦК), водночас створювалася мережа бюро істпартів (на правах відділів губкомів партії), завданням яких було збирання документів з історії революційного руху в Україні, заснування історико-революційних архівів, музеїв та публікація документів. Історико-революційні документи зосереджувалися в спеціальних відділах державних історичних архівів. У 1922 р. у Харкові був організований Центральний архів революції, який фактично підпорядковувався Істпарту.

Поряд з виявленням і збиранням історико-партійних матеріалів проводилися заходи щодо збереження архівних фондів тих державних структур, зокрема жандармських управлінь, охоронних відділень, судових палат, військових трибуналів, у яких зосередилися матеріали з історії революційного руху. З реорганізацією в 1929 р. Українського Істпарту в Інститут історії партії і Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У і створенням у його складі спеціального підрозділу – **Єдиного партійного архіву КП(б)У** в республіці почала діяти автономна архівна система. Єдиний партійний архів у 1929-1930 рр. організував прийом документів від Центрального архіву революції. До нього передавали документи поточного діловодства (до 1926 р. включно) відділів ЦК КП(б)У. Сюди надходили і матеріали з ЦК ЛКСМУ, партійних секцій окружних історичних архівів. Єдиний партійний архів здійснював організаційно-методичне керівництво партійними секціями в окружних історичних архівах.

Адміністративно-територіальні реформи позначалися на мережі місцевих партійних архівів. Після утворення областей формувалися партійні архіви обкомів КП(б)У. Згодом Єдиний партійний архів виділився в самостійну одиницю – **Центральний партархів ЦК КП(б)У**. У 1940 р. функціонувало 17 партархівів. Партійні архіви обслуговували політико-ідеологічні, науково-інформаційні та кадрові потреби партії. Характерною особливістю партійного архівного фонду була засекреченість, обмежений доступ, повний контроль за використанням архівних документів у вузько ідеологічних цілях. Правила використання документів партархівів, розроблені у 30-і рр., були спрямовані на перетворення архівного фонду правлячої партії в закритий, надсекретний. Так сформувалася **замкнена архівна система ВКП(б)**, одним із складових якої були партархіви КП(б)У.

11.4 Архівна справа в Україні в роки другої світової війни

Нині, з відкриттям секретних архівів і архівних фондів, стають доступними трофейні нацистські документи, що уможлиблює переосмислення

деяких аспектів історії архівної справи в Україні років другої світової війни. Маємо шанс відійти від спрощених, суб'єктивних, заідеологізованих підходів до цього питання, об'єктивно проаналізувати воєнний період розвитку архівної галузі. Радянський пропагандистський міф про те, що під керівництвом партії і уряду архівістам вдалося уникнути значних втрат архівних документів, а в шкоді, якої зазнали радянські архіви, винні лише фашистські загарбники, піддається останніми роками критичному аналізу й спростуванню¹.

Нові архівні джерела допомагають повніше з'ясувати стан архівів на початку війни і під час нацистської окупації, характер евакуації радянськими органами влади архівних матеріалів на Схід, причини нищення архівних документів за розпорядженням радянських служб, політику окупаційної влади щодо архівних цінностей, оцінити роботу евакуйованих установ у тилу, реевакуацію архівних матеріалів.

Діяльність архівних установ України з початком гітлерівської агресії підпорядковувалася вимогам воєнного часу. Першочерговим завданням стала евакуація документальних матеріалів на Схід. Невідкладному і обов'язковому вивезенню підлягали секретні і надсекретні фонди, які мали оперативне значення для НКВС (у віданні якого з 1938 р. перебували архіви): списки і картотеки на “ворогів народу”, осіб, підозрілих у шпигунстві. До категорії “першочергових для евакуації” було віднесено фонди політичної поліції 2-ї половини 19 – початку 20 ст., які містили джерела до історії революційної боротьби, а також весь обліковий і науково-довідковий апарат держархівів. Водночас найдавніші і найцінніші у науковому відношенні фонди залишалися невивезеними. Так, були покинуті в окупованому Києві актові книги за 16-17 ст. і документи Київського центрального архіву давніх актів. На початку липня 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР встановило порядок евакуації архівних фондів. Керуючись політичними пріоритетами і вузьковідомчими інтересами, керівні архівні органи НКВС наказували знищувати ті матеріали, які не вдалося евакуювати.

Санкціоноване знищення документів та руйнування архівних приміщень відбувалося і з партійним архівним фондом. Через відсутність достатньої кількості вагонів для вивезення архівних матеріалів партійні органи наказували спалювати документи, щоб вони не потрапили до рук окупантів. Із 1,5 млн. справ усіх партархівів евакуйовано було лише 700 тис. Найбільших втрат партійні фонди зазнали в Київській, Дніпропетровській, Житомирській, Кам'янець-Подільській областях.

Архіви України вивозили в міста Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану та Узбекистану. Найбільша частина їх була у м. Златоусті. Про життя архівів в евакуації та їхні функціональні завдання, визначені НКВС, свідчить план роботи управління держархівів УРСР у Златоусті на 1942 р. Серед оперативних і наукових завдань передбачалося даліше розроблення документальних матеріалів держархівів для виявлення контрреволюційних елементів, упорядкування довідників для органів держбезпеки НКВС, розроблення матеріалів про буржуазно-націоналістичні партії в Україні, про систему каральних органів попередніх урядів. Крім оперативно-чекістських завдань,

план включав і наукові теми: підготовку збірників документів, присвячених 25-річчю Жовтневої революції, оборонну тематику². У надзвичайно складних умовах українські архівісти працювали над підготовкою документів до видання, складанням описів і путівників, удосконаленням науково-довідкового апарату архівів. З початком визволення України у 1943 р. працівники евакогруп держархівів УРСР приступили до виявлення документів народногосподарського значення, складали на них картотеки. Політику окупаційних властей щодо архівів характеризують діяльність групи Кюнсберга та представників військової влади, метою яких було виявлення, відбирання та вилучання цінностей, в т.ч. й архівних, з метою вивезення їх до Німеччини. Перші місяці окупації позначені не лише стихійним пограбуванням архівів, але й спробами відповідних окупаційних служб забезпечити їхнє збереження. Архівне керівництво Німеччини обговорювало концепцію архівної політики в окупованих країнах, у т.ч. і в Україні, розробляло систему архівного управління за німецькою моделлю. Головною німецькою установою до кінця 1942 р., яка розробляла архівні фонди України, був Айнзацштаб рейхсляйтера Розенберга. З жовтня 1941 р. до квітня 1942 р. за ініціативою місцевих органів управління та архівістів відновлювалася робота та забезпечувалося функціонування архівів. У цей період Айнзацштаб майже не втручався в роботу архівів. На другому етапі (квітень – грудень 1942 р.) вплив окупаційних установ на діяльність архівів посилювався, створювалися умови для переходу архівів до цивільного управління. В кінці 1942 р. було створене **Крайове управління архівами**, бібліотеками та музеями при рейхскомісарові України. Підрозділом цієї провідної організації, яка займалася питаннями культурних установ в Україні, став **Крайовий архів у Києві** (грудень 1942 – вересень 1943 рр.). Крайове управління архівами з кінця 1942 р. очолив німецький архівіст доктор Г.Вінтер.

Грабіжницька політика окупаційних архівних служб щодо архівних цінностей активізувалася з осені 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний перелом. Почалося масове вивезення і нищення архівних фондів, руйнування архівних приміщень. Вивезення документальних матеріалів з України організувало Крайове управління. Відбирання документів з українських архівів здійснювала адміністрація Г.Вінтера та спеціалісти штабу Розенберга. Нацистське командування вивозило на Захід цінні матеріали, які з точки зору фашистської пропаганди характеризували німецький вплив на інші землі, досягнення німецьких колоній. Першорядними вважалися документи німецьких громад в Україні, актові книги місцевих магістратів (як приклад функціонування середньовічного магдебурзького права). Німецькі окупанти вивезли частину Київського архіву давніх актів спочатку до Кам'янця-Подільського, а згодом, у 1944 р. – до Тропау (Чехословаччина). Найдавніша і найцінніша частина матеріалів цього архіву збереглася завдяки зусиллям колишнього співробітника Бібліотеки АН України М.Геппенера, співробітників архіву М.Тищенка, сестер Остроградських. Особовий фонд М.Геппенера в Інституті рукопису НБУ (ф. 169) містить матеріали про евакуацію архіву, його зміст і обсяги.

Таким чином, архіви України в роки другої світової війни зазнали значних

збитків внаслідок невдало проведеної евакуації, руйнування в ході воєнних дій з обох сторін, а також свідомого нищення архівних цінностей двома тоталітарними режимами, які використовували архівні документи як засоби ідеологічної та пропагандистської боротьби.

З визволенням України восени 1944 р. почалася робота по відновленню радянської архівної системи і відбудові архівного господарства. Ще у листопаді 1943 р. до Києва повернулося Управління державними архівами НКВС УРСР, основними напрямками діяльності якого була реевакуація архівних фондів, відновлення діяльності центральних державних архівів, реорганізація їхньої мережі.

11.5 Архіви України 1945-1990 рр.

Повоєнний період в історії архівної справи України пов'язаний насамперед з відбудовою архівів, їхніх приміщень, з включенням до Державного архівного фонду України архівних документів Закарпатської (1945 р.) та Кримської (1954 р.) областей, з розширенням підготовки в республіці архівістів, відкриттям, зокрема, кафедри архівознавства в Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка (1944 р.). Суттєвих змін зазнала сама архівна система УРСР. З одного боку, залишалося повне підпорядкування та підконтрольність архівної системи тоталітарному режимові. Бюрократично-адміністративне управління та панування однопартійної ідеології призводили до засекречування архівів і архівних фондів, кадрових перестановок. З іншого боку, після смерті Сталіна відбувався процес деякої лібералізації архівів, розширення доступу до них, розгортання наукових функцій архівних установ, встановлення міжнародних зв'язків українських архівістів. На розвиток архівної справи цього періоду впливали зміни у суспільно-політичному, науковому та культурному житті республіки. В період так званої хрущовської відлиги (з середини 50-х років) вживались заходи щодо розвитку основної функції архівів – задоволення потреб суспільства у ретроспективній інформації, поліпшення зберігання і використання архівних матеріалів. Підкреслюючи важливість постанови Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р. “Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР”, О.Мітюков зазначав, що “уряд дозволив публікацію і всебічне використання архівних матеріалів, вказавши на потребу видання путівників, описів та оглядів фондів”¹. Ця постанова, яка дублювала відповідний союзний документ, підготовлений під егідою ЦК КПРС, засвідчувала посилення впливу партійно-адміністративних органів на політику і характер роботи архівних установ.

Путівники держархівів УРСР, видання яких започатковано наприкінці 50-х років, далеко неповно відбивали склад і зміст документів архівного фонду республіки. Багато архівних фондів залишалися засекреченими. Критерії засекречування визначали партійні і державні інстанції, від яких залежали архіви. Саме ці інстанції розглядали архіви як складову частину агітаційно-пропагандистського арсеналу. Встановлювалася тотальна цензура на видання збірників документів, підготовлених архівами, контролювалася діяльність

видавництв. Науково-дослідна діяльність архівних установ зазнавала ідеологічних обмежень.

Поряд з державним архівним фондом зміцнювався архівний фонд КПРС. На 1959 р. в УРСР існувало 25 обласних партархівів та Партійний архів Інституту історії партії при ЦК КПУ (згодом – Архів ЦК компартії України, що проіснував до серпня 1991 р.). У 1966 р. система партархівів отримала нормативне оформлення. Секретаріат ЦК КПРС затвердив “Положення про Архівний фонд КПРС”, яке закріплювало паралельне існування двох архівних фондів.

У червні 1960 р. архівні установи республіки було передано з системи органів МВС УРСР у відання Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Перепідпорядкування архівів не привело до радикальних змін в архівній галузі. Архівне управління опинилося в могутній структурі партійно-бюрократичного апарату і йому відводилися здебільшого контрольні-наглядові та ідеологічні функції.

У 60-70-х роках значна увага приділялася поліпшенню умов зберігання документів, будівництву нових архівосховищ, формуванню документальної бази державних архівів, створенню системи науково-довідкового апарату, науково-дослідній і археографічній роботі архівних установ. Результатом широкої програми будівництва нових і реконструкції існуючих архівних приміщень стало введення в експлуатацію (на 1978 р.) 11 нових і 6 реконструйованих споруд держархівів, у т.ч. комплексу споруд центральних державних архівів УРСР у Києві.

Деякі нові підходи спостерігалися у формуванні документальної бази держархівів. Вони комплектувалися науково-технічною документацією (у 1969 р. у Харкові створено Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР), документами особового походження, кінофотоматеріалами, звукозаписами. У системі науково-довідкового апарату створювалися **систематичні каталоги** на основі докладного, а не вибіркового, тематичного розроблення фондів, які давали багатоаспектну інформацію про склад і зміст Державного архівного фонду. Науково-дослідні роботи архівних установ охоплювали питання з архівознавства, документознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін.

З середини 50-х років архівні установи УРСР залучалися до міжнародного співробітництва (з 1956 р. Україна стала членом Міжнародної ради архівів – МРА), брали участь у міжнародних конгресах архівістів, конференціях, “круглих столів” архівів (XVI міжнародна конференція відбулася в 1975 р. у Києві).

Процеси лібералізації архівів в умовах партійно-бюрократичної системи проходили надто повільно. Широке кола громадськості домагалися розширення доступу до архівів. Прагнення до змін в архівній системі, її демократизації, яке стало наростати з середини 80-х років, пов'язане з горбачовською перебудовою і з усвідомленням архівістами-професіоналами своєї ролі в суспільстві. Саме “знизу” посилювалися вимоги докорінних перемін в архівній галузі, приверталась увага до невідкладних потреб архівних установ. З цією метою у

березні 1991 р. було засновано Спілку архівістів України – незалежну самостійну громадську організацію, яка об'єднує архівістів державних і відомчих архівів, учених, працівників культури та краєзнавців.

Архівне будівництво в Радянській Україні, як і в СРСР в цілому, перебувало в кризовому стані. Строга централізація і бюрократизація управління архівною справою, підпорядкування діяльності архівів партійній ідеології, витіснення архівів на периферію суспільного життя, заміна частини висококваліфікованих фахівців-архівістів партійними функціонерами, обмежений доступ до ретроспективної інформації, ізоляція архівів від зарубіжних архівних процесів – такі ознаки, характерні для радянського архівного будівництва, привели до кризової ситуації. Назривала об'єктивна необхідність вироблення нової стратегії і тактики архівного будівництва на нових демократичних засадах.

12. Розвиток національної архівної справи в незалежній Україні в 90-х рр.

Відновлення державної незалежності України (1991 р.) поклало початок новому етапові у розвитку архівної справи, відродженню її національних традицій, демокра-тизації архівної системи.

Падіння тоталітарного режиму, вихід України з Союзу РСР заклали передумови для формування самостійного НАФ. Основою НАФ стала вітчизняна частина ДАФ СРСР. З 1991 р. до складу НАФ надійшло 11 млн. справ колишнього архівного фонду КПРС та близько 2 млн. справ від органів служби безпеки. 27 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила передати **архіви компартії на державне зберігання**. На базі Архіву ЦК КПУ було утворено Центральний державний архів громадських об'єднань. Партархіви структурно влилися до складу обласних держархівів. Так було ліквідовано паралельне існування двох архівних фондів. Відбувся процес інтеграції вітчизняних документальних надбань в НАФ, що отримав законодавче закріплення 24 грудня 1993 р. з прийняттям Верховною Радою України Закону “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Закон визнав НАФ складовою частиною вітчизняної і світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, поставив його під охорону держави і зафіксував **державні гарантії** його зберігання, примноження і використання. З прийняттям цього Закону було закладено **основи правової бази** розвитку національної архівної системи.

Актуальність розроблення і прийняття юридичних актів, що регулюють правові відносини в архівній галузі, обумовлена новими тенденціями світового архівного будівництва, зокрема процесами децентралізації архівних систем. Демократизація суспільства, перехід до ринкових відносин сприяли розширенню приватного сектора документотворення та документообігу, появі архівів різних форм власності. Архівам деяких відомств-фондоутворювачів надано статус державних. Опрацьовується законодавче обґрунтування проблеми комплектування НАФ документами, які перебувають у приватній або колективній власності, наприклад матеріали про діяльність політичних партій,

громадських об'єднань, релігійних конфесій тощо.

До недостатньо розроблених економічних і правових проблем належить захист інформаційних ресурсів держави в умовах комерціалізації архівної справи.

Подальша розбудова системи архівних установ можлива лише на міцній науковій основі. Ще й досі архівна галузь України послуговується частиною науково-методичного потенціалу радянського архівознавства¹. Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. про порядок введення в дію Закону “Про Національний архівний фонд і архівні установи” в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України з 1994 р. почав свою діяльність **Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства**. Наукова робота Інституту спрямована на розроблення кардинальних проблем вітчизняного архівознавства, документознавства, методики архівістики. Проведення теоретичних та науково-прикладних досліджень у галузі архівознавства потребує тісної співпраці архівознавців з юристами, економістами, фахівцями в галузі інформаційних технологій, а також координації дослідницьких програм галузевої, академічної і вузівської науки.

Характерною ознакою сучасності є демократизація та деідеологізація архівної системи, що виявилось у розширенні доступу до архівної інформації, у розсекреченні архівних фондів.

Успішне функціонування архівної галузі пов'язане з наявністю **кваліфікованих кадрів**. У листопаді 1995 р. Головархів та Міністерство освіти України організували засідання “круглого столу” з питань підготовки фахівців архівної справи і підвищення рівня архівної професійної освіти. Конструктивні погляди на зміст, форми і методи організації підготовки спеціалістів архівної справи викладено науковцями в концепції архівознавчої освіти².

Статус самостійної держави змінив характер **міжнародних зв'язків** України в архівній сфері. Україна підписала угоди про співпрацю з багатьма державами – колишніми республіками СРСР, Болгарією, Польщею, Румунією, Швецією. На часі угоди з Австрією, Великобританією, Словаччиною, Угорщиною, Чехією. Представника Головархіву України обрано членом Виконавчого комітету МРА, включено до складу Європейської комісії МРА.

Отже, архівна справа в Україні має давню історію, національні традиції, які тісно пов'язані з світовими тенденціями розвитку архівістики. За багатовікову історію нагромаджено великий досвід збирання, зберігання та використання архівних документів, удосконалення технологій та методик. Творче використання цього досвіду разом із позитивними змінами, які відбуваються в архівній галузі в сучасних умовах, є важливим чинником зростання ролі архівів у духовному і державному житті, підвищення соціального статусу архівістів.

Тема 1. Архівна система та мережа архівних установ

План.

1. Поняття "архівна система", її основні види
2. Система архівних установ, її структура та мережа.

Кожна наука, в т.ч. й архівознавство, користується певними категоріями, поняттями, термінами як вищою формою раціональної фіксації знань про той чи інший предмет, явище, факт. Поняття є способом відображення знання, інструментом пізнання і наукового дослідження. Серед понять, які розглядаються в цьому розділі, важливе місце належить: "архівній системі", "архівній галузі", "системі архівних установ", "архівному будівництву", "архівному законодавству", "мережі архівних установ" та ін. Одним з визначальних серед них є поняття "архівна система". Що воно означає, чи тотожне воно поняттю "система архівних установ"? Як пов'язана архівна система з мережею архівних установ? Спробуємо прояснити погляди на ці архівознавчі категорії.

§ 1. Поняття "архівна система", її основні види

Слово "система" грецького походження і означає цілісність, яка базується на певних складових частинах і елементах, пов'язаних між собою відповідними взаємозв'язками і спільними ознаками. *Архівна система* — це сукупність основоположних принципів організації архівної справи, способів і технологій її ведення, що забезпечують цілісність та скоординованість функціонування архівної галузі. Попри загальні спільні риси та ознаки архівна система має конкретно-історичне значення і є похідною від суспільно-державного ладу, політичного устрою, національно-культурних традицій тієї чи іншої держави, регулюється відповідними законодавчими актами і функціонує в її правовому полі. Таке трактування архівної системи відрізняється від підходів радянського архівознавства, за яким архівні системи поділялися на соціалістичні та буржуазні, оцінювалися з класово-партійних позицій.

Осмислення суті архівної системи дає можливість засвоїти її особливості, співставити сильні й слабкі сторони, глибше вникнути в тенденції і перспективи розвитку архівної галузі, тобто суспільної сфери, безпосередньо пов'язаної із зберіганням історичної пам'яті народу, збиранням, зберіганням і використанням документально-інформаційних ресурсів країни. Діяльність цієї, як і інших, сфери суспільного життя регулюється законодавством і має правовий характер.

За характером побудови і принципами функціонування існуючі в минулому і сучасні архівні системи з певною мірою умовності ділять на дві основні групи: централізовані, де управління архівною справою здійснюється єдиним державним органом на єдиних засадах, і децентралізовані. Однак у чистому вигляді такі системи майже не зустрічаються. Найпоширенішими є мішані системи з елементами централізму і децентралізму, міру співвідношення між якими визначають у кожному конкретному випадку.

Як показує досвід історії, найбільш централізовані архівні системи властиві країнам з абсолютистськими або тоталітарними режимами, які встановлюють тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя, у т.ч. і архівною

галуззю. Вершиною централізації архівної справи була архівна система колишнього СРСР. І хоч ця система не мала цілісного характеру, оскільки архіви РКП(б)~ВКП(б)-КПРС були виділені в окрему ланку, що представляла собою найбільш зацентралізовану і цілком підлеглу ЦК КПРС та її вождям, перебувала під постійним наглядом партійних органів. Контролюючи всі архівні установи, КПРС встановлювала особливо пильний нагляд за діяльністю архівів НКВС-МВС, ВНК-ДПУ-КДБ, Міністерства закордонних справ та ін. Бюрократичний централізм позначився на архівних системах країн так званої соціалістичної співдружності.

Цілком централізованою залишається архівна система в Китаї, де з 1993 р. центральна архівна установа і державне архівне управління були об'єднані в єдине управління, що функціонує під безпосереднім керівництвом ЦК КПК і Державної Ради КНР. У його віданні перебувають сім спеціалізованих архівних установ, зокрема Перший та Другий історичні архіви, Науково-технічний архівний інститут та журнал "Китайський архів".

У більшості цивілізованих країн світу архівні системи склалися як державні, а управління ними має різний рівень централізації при забезпеченні досить широких самоврядних прав архівних установ. Пріоритет елементів централізації архівної системи зберігається у Франції, Бельгії, скандинавських країнах. Наприклад, у Франції, батьківщині одного з найдавніших НА (1789-1790 рр.), державна архівна система залишається централізованою, що зумовлено існуючим адміністративно-територіальним устроєм та управлінням.

*Структура архівів Франції, що склалася наприкінці 19 ст., в основному збереглася донині. Організаційне керівництво державною архівною службою здійснювали міністерства внутрішніх справ, пізніше - освіти, а з 1958 р. - Міністерство освіти і культури, якому безпосередньо підпорядкована дирекція НА з його головною інстанцією — відділом адміністративної служби і технічного нагляду. У НА Франції працює близько 400 співробітників і зберігається понад 800 000 фізичних одиниць зберігання (картони, зв'язки, реєстри), що займають понад 300 000 погонних метрів. Це одне з найбагатших сховищ Західної Європи. Воно складається з таких структурних служб: **давня секція** (зберігає документи до Французької революції кінця 18 ст.); **нова секція** (зберігає документи від періоду революції до другої світової війни); **сучасна секція** (зберігає документи періоду окупації і звільнення Франції від нацистської Німеччини); **секція архівних місій** (займається питаннями комплектування сучасною документацією). Допоміжні служби — читальний зал і довідкова служба історичних досліджень, служба фотографії, мікрофільмів і аудіоархівів, нотаріальний архів, служба сімейних і особистих архівів, служба публікації і служба економічних архівів; Музей історії Франції, просвітницький відділ; Історична бібліотека і служба друкованих архівів.*

Генеральна дирекція архівів, відповідно підпорядкована НА, керує регіональними та департаментськими архівами, здійснює професійний контроль і надає методичну допомогу комунальним, госпітальним, поточним архівам установ, проміжним і автономним архівосховищам. Поза компетенцією Генеральної дирекції перебувають великі відомчі архіви:

Міністерства оборони, Морською флоту, Військово-повітряних сил, Державної ради, Управління монет і медалей тощо. Генеральну дирекцію очолює генеральний директор, призначений Радою Міністрів. Вища архівна рада при Генеральній дирекції є консультативним органом, що збирається раз на рік. У перервах між засіданнями його функції виконує комісія, але її рекомендації не мають обов'язкового характеру.

У 1982 р. архівні служби всіх департаментів одержали статус територіальних і право самостійно формувати фонди державних закладів, розташованих у межах відповідного департаменту.

Політика децентралізації архівної справи ще більшою мірою виявилась у Великобританії, Італії, США, Канаді та інших країнах. Суттєві реформи відбуваються в архівній системі Великобританії.

НА Сполученого Королівства Північної Ірландії, створений 1838 р., зберігає державні документи, що належать здебільшого Англії та Уельсу. Архіви Шотландії та Ірландії мають статус самостійних агентств, на які, крім суто технічних функцій, покладено організаційні та фінансові справи. Агентства організаційно підпорядковані міністрові та уряду. Агентство НА замикається на Лорд-канцлері, який очолює правові департаменти і судові органи. Директор НА Сполученого Королівства і Північної Ірландії є Головним архівістом держави. Діяльність державних архівів фінансується безпосередньо міністерством фінансів, а координуючим органом Рада керуючих з числа керівників департаментів НА. Правове регулювання архівною системою здійснюється на підставі закону про архіви 1958 р. з деякими поправками 1967 р.

В Італії архівною справою керує Державна архівна адміністрація. Крім того, створено відповідні архівні інспекції, що здійснюють нагляд за недержавними архівами. За законом 1963 р., італійські архіви є самоврядними інституціями, а Державна архівна адміністрація надає методичну допомогу, керує науковими дослідженнями в сфері архівознавства, інформаційними службами, підготовкою кадрів, організовує видавничу діяльність архівів. За законом 1984 р., архівна система США є незалежною, архіви усіх штатів мають автономний статус. На Адміністрацію по управлінню архівами та документацією, як незалежний виконавчий орган, покладено керівництво архівами та управління документацією лише в системі федерального уряду США.

До архівної системи Канади входить загальнодержавна, провінційні і територіальні ради архівів, відповідні асоціації архівістів. Визначальною є децентралізація архівної системи, при якій кожен архів перебуває на автономному становищі. Центрального архівного управління в Канаді не існує. Відповідно до закону про архіви 1987 р., консультативні функції покладено на НА Канади, який збирає, зберігає і надає для користування історично цінні документи, створені урядовими структурами чи приватними особами, допомагає в управлінні документацією в межах федерального уряду, сприяє діяльності архівних товариств у країні, співробітництву їх з зарубіжними об'єднаннями архівістів.

Прикладом країни з класичною децентралізацією архівної системи є Федеративна Республіка Німеччини (ФРН). Тут архівна система відбиває специфіку федерального устрою країни, деякі успадковані традиції широкої автономії земель, їхніх архівних служб. Вони беруть початок з пізнього середньовіччя і дістали законодавче закріплення в зв'язку з утворенням германського союзу (1854 р.) як союзу 38 територіальних держав. На земельному устрої федерації базується нинішня архівна система ФРН, в рамках якої функціонують архіви колишніх міст-держав Бремена і Гамбурга. У великих землях - Баден-Вюртемберг, Баварія, Саксонія та ін. діють земельні архівні дирекції, яким підпорядковані державні архіви. У Нижній Саксонії, Північній Рейн-Вестфалії і Гессені діють архівні управління. Їм підпорядковані один головний і 2-7 державних архівів.

Переважає більшість архівів Німеччини має галузеве підпорядкування міністерствам культури своїх земель, а в Саксонії та Саксонії-Ангальт — міністерству внутрішніх справ. У період націонал-соціалізму (1933-1945 рр.) головним був Рейхсархів, у якому зберігалися документи імперського уряду, його міністерств, відомств, судів. У 1952 р. було утворено Федеральний архів, який не має адміністративно-управлінських функцій, але здійснює методичну допомогу федеральним установам у роботі з документами як потенційним фондоутворювачам. Маючи статус національного, Федеральний архів співпрацює з архівами земель, але не на засадах підпорядкування останніх, а на принципах партнерського співробітництва, обміну досвідом. Координуючим центром архівістів ФРН є Конференція архівних референтів, до якої входить представник Федерального архіву і представники 16 державних архівів земель. Вона не має ні статуту, ні постійної штаб-квартири, а її засідання відбуваються по чергово на запрошення адміністрації того чи іншого архіву. На них розглядають найактуальніші проблеми архівної справи. Крім того, діє "Союз німецьких архівістів", практикується періодичне проведення "Дня німецького архіву", наукових конференцій та "круглих столів".

Отже, провідною тенденцією розвитку сучасних архівних систем є їхня децентралізація, демократизація архівної справи, що відповідає процесам світової інтеграції, розвитку комунікацій та міжконтинентальних інформаційних систем. Нині можна говорити про формування світової архівної системи, яка охоплює архівні системи різних країн світу, насамперед 190 країн — членів ООН. У 1948 р. з ініціативи ЮНЕСКО для встановлення і зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн було створено Міжнародну Раду Архівів (МРА), а 1979 р. розроблено програму управління архівами і документами (КАМР). У світовій архівній системі окреслюються споріднені архівні системи регіонів, зокрема країн — членів ЄЕС, країн — членів Ради Європи, де налагоджується співробітництво архівістів, досягається певна уніфікація організації архівної справи. Зі вступом України до Ради Європи її архівна система інтегрується в європейську і світову системи. В цьому Україна керується досвідом своєї участі в МРА, у міжнародних конференціях архівістів.

Архівна система України, як і будь-якої іншої країни, складалася історично. Як зазначалося в попередньому розділі, архівна справа в Україні має

давню традицію і своїми витокami пов'язана з княжою добою Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Бережливе ставлення до документів знайшло даліше втілення в Метриках (архівах) Литовській та Коронній 15-16 ст.

У 16 ст. в Україні архівна справа відокремилася від поточного діловодства і почали засновуватися архіви при земських, гродських і підкоморських судах та магістратах. Глибокий слід демократизму архівної справи залишила козацько-гетьманська доба нашої історії. Архів Запорозького коша, Архів Генеральної військової канцелярії, Архів Генерального військового суду, полкові архіви започаткували національне архівотворення, розвиток якого, на жаль, був перерваний конкретно-історичними подіями, пов'язаними з розчленуванням України на Правобережну та Лівобережну, втратою власної державності.

Національна архівна справа під час чужоземного панування зазнала реформування за мірками Речі Посполитої та Московської держави. На Правобережжі було засновано архіви польських військових та адміністративно-судових установ у воєводствах та великих містах. У 1783 р. у Львові було засновано Крайовий архів гродських і земських актів, згодом Архів Галицького намісництва. На Лівобережжі почали формуватися губернські та волосні архіви (за реформою 1775 р.), а з 1884 р. утверджувалися губернські вчені архівні комісії для порятунку цінних документів, які масово знищувалися. У цей період виникли унікальні приватні архівні колекції, завдяки яким вдалося зберегти частину документальних реліквій українського народу. Важливу роль у збереженні історичної пам'яті відіграли церковні та монастирські архіви. З середини 19 ст. центром збирання і вивчення архівних документів стала Київська археографічна комісія, а на західноукраїнських землях великий внесок у розвиток архівної справи зробила Археографічна комісія Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка.

Створення загальноукраїнської національної архівної системи ув'язувалося з українською революцією 1917-1920 рр., з утворенням УНР і ЗУНР, їхньою злукою. Однак поразка революції, встановлення радянської влади перешкодили реалізації цього задуму. Починаючи з 1919 Р-, в Україну було поширено дію декрету Раднаркому РРФСР про реорганізацію та централізацію архівної справи. В квітні 1920 р. Раднарком УСРР оголосив архіви державною власністю, а управління архівною справою зосереджувалося у системі наркомату освіти. Після утворення СРСР (1922 р.) в Україні остаточно було запроваджено схему архівного будівництва РРФСР. Поряд з державними архівами в центрі і на місцях створювався окремий архівний фонд КП(б)У, який повністю підлягав ЦК РКП(б)-ВКП(б) на правах архіву обласної парторганізації. Проте були і позитивні кроки на шляху становлення архівної системи в Україні за радянської доби. По-перше, було створено досить широку мережу архівних установ, по-друге — забезпечено її державне фінансування, по-третє — організовано підготовку архівістів, по-четверте — сформовано ДАФ. Водночас утвердження тоталітаризму і режиму одноособової влади, надмірна централізація архівної справи, її передача у відання наркомату внутрішніх справ, що був карально-репресивним органом, ідеологічна доктрина партійно-класового підходу до відбору документів для зберігання в архівах та

використання їх з позицій революційної доцільності призвели до негативних перекосів і деформацій в розвитку архівної системи і самої галузі. Значних втрат зазнало архівне будівництво під час другої світової війни, найголовнішими з яких було масове нищення архівних фондів, сховищ і кадрів архівістів.

Централізація архівної системи відіграла позитивну роль у відбудові архівної системи в повоєнні роки, як і її часткова лібералізація в добу хрущовської "відлиги". З 1960 р. керівництво системою було покладено на Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, яке в 1974 р. було перетворене на Головне, та на архівні відділи облвиконкомів. Наприкінці 70-х років мережа державних архівних установ УРСР нараховувала 6 центральних, 25 обласних, 6 їхніх філіалів, 121 міський і 478 районних архівів. Крім того, в республіці функціонували Партійний архів Інституту історії партії ЦККПУ — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та 24 обласні партійні архіви.

Реформування радянської архівної системи в Україні та інших республіках колишнього СРСР почалося в період так званої перебудови і гласності М.Горбачова. Було знято деякі обмеження і розширено доступ до архівних фондів. З'явилося ряд викривальних публікацій архівних документів. У 1988 р. було ліквідовано архівні відділи облвиконкомів, а їхні науково-методичні та організаційні функції передано державним архівам областей. Із здобуттям Україною державної незалежності (1991 р.) в архівній системі сталися певні зміни, пов'язані з відродженням національних традицій архівної справи. У міру демократизації країни і становлення України як правової держави реформується управління архівною галуззю, яке набуває якісно нових рис, а його основним змістом став створення оптимальних умов для нормального функціонування усіх ланок системи, насамперед архівних установ на рівні районів, міст, областей, центру.

Суттєві зміни сталися в архівних системах і в інших країнах - колишніх республіках СРСР, хоча масштаби і глибина цих зрушень неоднакові. Кардинальні реформи проведено в Литві, Латвії та Естонії, де було прийнято перші закони про архівну справу. Значних змін зазнала система архівних установ Російської Федерації, де створено Державну архівну службу, прийнято закон про ДАФ (1992 р.), реформовано архівні установи. Нині в Росії функціонує 17 федеральних архівів і центрів, 4 з яких віднесено до особливо цінних об'єктів культурної спадщини держави. Зокрема у фондах Державного архіву Російської Федерації зосереджено документи вищих органів державної влади колишнього СРСР і федеральних органів управління РРФСР, фондів і колекцій документів з історії Російської імперії 19-20 ст. В окремих республіках Росії ухвалено свої правові документи з архівної справи. Так, Державна рада Чуваської республіки прийняла закон "Про Архівний фонд Чуваської республіки і архіви" (1995 р.) і створила Комітет у справах архівів.

Магістральним напрямом післярадянського архівного будівництва є демократизація національних архівних систем у рамках державотворчих процесів та інтеграції їх у світове архівне поле. Аналіз змін, яких зазнала архівна система України за період після проголошення державної незалежності,

дає підстави зробити висновок, що її реформування відбувається в руслі зазначених загальних тенденцій. Протягом 1991-1992 рр. було здійснено організаційні заходи щодо уточнення профілю архівів та їх перейменування. Колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів влади і управління України, державний архів Кримської області дістав назву Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим. Якщо ці заходи мали здебільшого механічний характер зміни вивісок і уточнення назв структурних підрозділів, то значно складнішим було реформування колишніх партійних архівів. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК компартії України було реформовано в Центральний державний архів громадських об'єднань України, що призвело не лише до розширення його профілю, але й помітного збільшення кількості потенційних фондоутворювачів. Партійні архіви об'єднань партії було організаційно ліквідовано, а їхні фонди передано до державних архівів відповідних областей, що викликало необхідність великих робіт щодо уніфікації описів і нової рубрикації документів згідно зі стандартами державної архівістики.

Важливим у реформуванні архівної системи України стало прийняття Верховною Радою України в грудні 1993 р. Закону "Про Національний архівний фонд і архівні установи", що є першим в історії національного архівного будівництва законодавчим актом. Поставивши в центр архівного будівництва НАФ, закон надав йому статусу об'єднуючого чинника національної архівної системи, всієї мережі архівних установ, яка складає структурну основу архівної системи.

2. Система архівних установ, її структура та мережа

З архівною системою тісно пов'язане поняття "система архівних установ". Під системою *архівних установ* розуміють *сукупність архівів, інших установ, структурних підрозділів, що забезпечують формування НАФ, його зберігання, здійснюють науково-дослідні, інформаційно-довідкові та управлінські функції в архівній справі, незалежно від форм власності*. Діяльність кожного з суб'єктів системи архівних установ регулюється законодавством, підзаконними нормативними актами, відповідними правилами та інструкціями.

Сучасне архівознавство не ототожнює систему і мережу архівних установ. *Мережа архівних установ — це структурна основа архівної галузі, до якої входять архіви, архівні підрозділи міністерств, відомств, підприємств, організацій та громадських об'єднань, що здійснюють постійне чи тимчасове зберігання документів*. До установ галузі належать і органи управління архівною справою, науково-дослідні інституції, спеціалізовані бібліотеки, професійно-освітні центри, видавництва тощо. Мережа архівних установ у їхніх вертикально-горизонтальних зв'язках разом з органами управління та іншими структурами галузі складають систему архівних установ. Згідно зі ст. 6 Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" в нашій державі функціонує досить струнка система архівних установ. Провідне місце в ній займають центральні державні архіви, що комплектують, зберігають і забезпечують користування документами тієї частини НАФ, яка становить

державну власність та найбільшу історичну цінність. Перед тим, як дати їм стислу характеристику, необхідно підкреслити, що державні архіви класифікують на центральні та місцеві (обласні, міські, районні). Залежно від характеру зберігання документів їх поділяють на: а) архіви для постійного зберігання документів (центральні та місцеві); б) архіви для тимчасового зберігання документів (тобто ті, що після закінчення встановленого терміну зберігання документів передають їх у профільні архіви чи знищують згідно встановлених правил).

Важливе місце в системі архівних установ належить *галузевим державним архівам*, що забезпечують облік та зберігання науково-технічних, геологічних, метеорологічних, картографічних та інших спеціальних видів архівних документів, які потребують особливих умов зберігання та використання. Статус державних галузевих архівів дістали архіви Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного комітету України по гідрометеорології та ін.

Важливою ланкою системи архівних установ є *Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*, на який покладено завдання розроблення теорії архівного будівництва, історії та практики архівної справи, узагальнення та поширення передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, новітніх архівних технологій, документознавчих проблем.

Складовою частиною системи архівних установ є *Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України*. Воно є центральним органом виконавчої влади, на який покладено функції управління архівною справою, контролю і нормативно-методичного забезпечення ведення діловодства. Головархів у межах своєї компетенції забезпечує реалізацію державної політики в архівній галузі.

Розглянемо докладніше місце і роль основних ланок системи архівних установ України у функціонуванні галузі. Провідна роль у формуванні НАФ та забезпеченні його схоронності належить центральним державним архівам, які мають статус науково-методичних центрів і розробляють методики комплектування фондів, експертизи цінності документів, їхнього зберігання, реставрації, ефективного використання, публікують довідково-інформаційні та методичні матеріали.

Винятково цінні та унікальні документи, їхні колекції зосереджені в сховищах *Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові*. Офіційне заснування ЦДІА України в Києві датується 1911 р., але формування його основних фондів, чисельність яких перевищує 1,6 тис, а одиниць зберігання понад 1,5 млн., завершилося після другої світової війни. Тут зібрано колекції документів, що зберігалися у колишньому Всеукраїнському центральному архіві давніх актів, частини фондів Центрального архіву революції в Харкові і Київського обласного історичного архіву. За прийнятою в радянські часи періодизацією архівних документів, ЦДІА України в Києві зосередив у своїх колекціях джерела з 1369 до 1917 рр. Вони стосуються перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави, під

владою Литви і Польщі, містять цінну інформацію про зародження українського козацтва, його боротьбу за національне визволення і державність. Важливими документальними збірками є архів Коша запорозької Січі, документи Генеральної військової канцелярії, Малоросійських колегій та ін., значний масив документів діяльності російських владних структур в Україні 19 - початку 20 ст релігійних установ, зокрема Канцелярії київського митрополита, Києво-печерської лаври, а також матеріали науково-технічного, історичного та культурних товариств. У фондах цензурних установ зберігаються документи, пов'язані з виданням та розповсюдженням творів Т.Шевченка, Л.Українки І Франка, М.Коцюбинського та ін. Гордістю архіву є особові та фамільні фонди (Ханенків, Максимовичів, Терещенків, Грушевських та ін.) Цінну інформацію містять особові фонди істориків Д.Багалія, В.Базилевича, М.Владимирського-Буданова, М.Довнар-Запольського, В.Іконникова, І.Каманіна та ін., чий імена пов'язані з Київським університетом.

У ЦДІА України в Києві зберігається понад 40 колекцій мікрофільмів документів з української історії 16 - початку 20 ст., що були виявлені під час підготовки до видання збірників документів, оригінали яких зберігаються в архівах Москви, Санкт-Петербурга, у рукописних колекціях зарубіжних бібліотек. Архів має досконалу систему науково-довідкового апарату: інвентарні книги, систематичний, географічний та іменний каталоги, огляди фондів за тематикою, різні покажчики.

Певну специфіку має *Центральний державний історичний архів України у Львові*, заснований як Центральний державний архів давніх актів у 1939 р. на базі Львівського архіву давніх актів. У його сховищах майже 800 фондів та ще більше справ. Найдавніші документи архіву датуються 1233 р. Тут представлено найстарішу гродську книгу Львова 1382-1389 рр., фінансово-адміністративні книга 1401-1414 і 1414-1426 рр., рукописні хроніки В.Зиморовича, Я.Юзефовича та ін. Колекції документів показують становище західноукраїнських земель у складі Речі Посполитої під час Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр., в них представлено 13 оригінальних листів гетьмана, документи польських королів і вельмож.

Унікальну цінність ЦДІА України у Львові мають колекції карт і планів Львова 16-17 ст., інших міст, України в цілому. У фондах Львівського братства представлено документи про розвиток культури, освіти та мистецтва 16-18 ст. Окремий розділ становлять документи з історії західноукраїнських земель періоду перебування їх у складі Австро-Угорської імперії. Вони стосуються господарського, культурного, релігійного і політичного життя населення краю. Неоцініме значення мають колекції документів про діяльність Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка, товариства "Просвіта", Народного дому, театрального товариства "Українська бесіда", Українського педагогічного товариства "Рідна школа" та ін. Реліквіями є і документи, пов'язані з іменами Т.Шевченка, І.Франка, М.Грушевського, М.Драгоманова, Л.Українки, М.Павлика, О.Кобилянської, З.Гнатюка, М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького та ін.

Заслужують уваги колекції документів 20-30-х років 20 ст. про український рух опору політиці Польщі в Західній Україні, діяльність Організації українських націоналістів, Українського народно-демократичного об'єднання, ліворадикальних і комуністичних угруповань. Окремий розділ становлять особові фонди істориків К.Бадецького, Ф.Ковалишина, І.Крип'якевича, А.Петрушевича, письменників М.Федюшка, А.Крушельницького, О.Маковея, Г.Хоткевича та ін. В архіві є величезні друковані фонди серед яких десятки тисяч книг, брошур, часописів та газет, у тч понад 5 тис. стародруків. Історичну цінність мають колекції листівок, афіш, відозв, плакатів тощо. Гордістю архіву є науково-методичні кабінети архівознавства, археографії, спеціальних історичних дисциплін, у тч. дипломатики, палеографії, філігранології, сфрагістики і геральдики, а також науково-довідковий апарат та інформаційний доробок колективу архівістів.

Найважливіші документи НАФ, присвячені новітній історії України (після 1917 р.), зосереджені в *Центральному державному архіві вищих органів влади і управління* (ЦДАВО) України. Він організований в Харкові наприкінці 1945 р. на базі документів Центрального архіву революції УРСР, Центрального архіву праці УРСР і Центрального історичного архіву. В 1970 р. архів було передислоковано до Києва в новозбудований комплекс споруд центральних державних архівів України по вул. Солом'янській, 24. До 1991 р. мав офіційну назву Центральный державный архив Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР, що позначилося на профілі і характері колекціонування документів, формуванні його фондів. Переважна більшість документів архіву відклалася як спадщина органів державної влади і управління радянської доби: всеукраїнських з'їздів Рад, Верховної Ради УРСР, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і Ради Міністрів республіки, інших органів управління.

Багато документів, особливо органів юстиції, суду, прокуратури тривалий час перебували у спецсховищах і були недоступними для дослідників. Демократизація суспільства і архівної справи створює сприятливі умови для залучення усіх джерел до наукових досліджень. Зазначене стосується і документів Держплану, статистики, Міністерства фінансів України.

У сховищах ЦДАВО України зберігаються документи державних органів освіти, культури, мистецтва, поліграфії, особові фонди державних і громадських діячів, учених. Архів має понад 3 тис. фондів, близько 2 млн. справ, великий науково-довідковий апарат. Скарбницею документів та пам'яток новітньої політичної історії України є *Центральний державний архів громадських об'єднань* (ЦДАГО) України, створений в 1991 р. на базі Партиного архіву Інституту історії партії при ЦК компартії України і розміщений в Києві по вул. Кутузова, 8. Основний масив колекції архіву становлять документи комуністичної партії України, обласних парторганізацій. Тут представлено і документи інших політичних партій, зокрема української комуністичної партії, партії боротьбистів, українських соціалістів-революціонерів та ін. Окремий фонд складають документи комсомолу України.

Враховуючи ту обставину, що компартія України в добу тоталітаризму впливала на всі сфери суспільного розвитку: економіку, культуру, соціальні, національні та політичні процеси, вивчення її документальної спадщини є важливим чинником пізнання вітчизняної історії в 20-80-х роках 20 ст. Окремий фонд архіву увібрав різні документи і матеріали про діяльність підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанський рух в Україні під час другої світової війни. У 1993 р. в ЦДАГО України сформовано 263-й фонд на базі судово-слідчих документів, переданих з архіву Служби безпеки України, що є важливим джерелом для дослідження трагічних наслідків карально-репресивних акцій 20-30-х років проти українського народу. *Архів має автоматизовану інформаційну систему і банк даних про учасників партизанського руху в Україні*, тематичні покажчики, налагоджує творчі зв'язки з сучасними громадськими об'єднаннями, політичними партіями, товариствами як майбутніми фондоутворювачами, надає їм допомогу в організації справочинства.

Зростаючу роль у системі архівних установ України відіграє ***Центральний державний кінофотофоноархів України***. Його було засновано в Києві 1932 р., а в 1943 р. реорганізовано в Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР і цю назву було змінено лише після проголошення державної незалежності України. Його унікальність полягає у збиранні, обліку і зберіганні документів насамперед зображувального і звукового характеру, які мають форму фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок і магнітних касет. Вони дозволяють простежити і прогрес у галузі аудіо- та відеотехніки. У фондах архіву контратипи портретів Т.Шевченка, портретні й групові фотографії І.Франка, Л.Українки, М.Грушевського, М.Лисенка, М.Заньковецької, багатьох політичних діячів, сподвижників українського відродження, зокрема В.Винниченка, С.Петлюри, П.Скоропадського та ін. Збереглися унікальні кінохроніки, що зафіксували історичні події української революції 1917-1920 рр.

В силу конкретно-історичних умов домінуюче місце у фондах архіву належить кінофотофонодокументам про події радянської доби у характерному для неї ідеологічному забарвленні та партійно-класових оцінках. Однак, незважаючи на це, зібрані документи віддзеркалюють розвиток продуктивних сил України, будівництво промислових підприємств, електростанцій, модернізацію сільського господарства, здобутки у сфері науки, освіти, культури та мистецтва. Кінофотодокументи зафіксували багатьох діячів української культури: А.Бучму, О.Вишню, О.Довженка, Л.Курбаса, П.Тичину, А.Малишка, В.Сосюру, М.Рильського, Ю.Яновського; видатних учених: А.Кримського, В.Вернадського, С.Корольова, В.Глушкова, Б.Патона та ін. Загалом у фондах архіву понад 50 тис. кінодокументів, 30 тис. фотодокументів і стільки ж фонодокументів, систематичні та іменні покажчики і каталоги. Архів розташований у комплексі споруд центральних державних архівів України по вул. Солом'янській, 24.

Своєрідне місце в системі архівних установ займає ***Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України***, що

зумовлено специфікою його фондів і організації роботи. Цей архів було засновано 1968 р. для збирання, зберігання і використання документів і матеріалів з історії української культури, літератури і мистецтва. Фонди архіву формуються документами установ культури і творчих спілок, а також документами особистого характеру діячів літератури і мистецтва. Архіву вдалося створити оригінальні колекції документів Київського товариства старожитностей та мистецтв, зокрема його статут і список членів, матеріали Київського художньо-промислового і наукового музеїв (1902 р.), Київського відділення імператорського російського музичного товариства.

Особливість ЦДАМЛМ України зумовлена й тим, що переважну більшість його фондів становлять особові фонди відомих діячів літератури та мистецтва: П.Тичини, А. Головка, О.Гончара, П.Панча, М.Рильського, В.Сосюри, Ю.Яновського, І.Сенченка, В.Еллана-Блакитного, Ю.Смолича, А.Малишка та ін. Архів має понад тисячу фондів, майже 200 тис. одиниць зберігання та більше 3 тис. музейних експонатів. Його фонди впорядковано, описи уніфіковано, є систематичний та іменний каталоги. Архів розташований в Києві по вул. Володимирській, 22 а.

У 1989 р. у Харкові створено *Центральний державний науково-технічний архів України*, де збирають і централізовано зберігають науково-технічну документацію, що є невід'ємною частиною історії розвитку науки і техніки. У його фондах є понад півмільйона справ з унікальною науково-технічною документацією, у т.ч. проекти спорудження найважливіших об'єктів паливно-енергетичного комплексу, підприємств важкої промисловості, зокрема Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, Харківського заводу тепловозного обладнання, Новокраматорського машинобудівного заводу. В архіві зберігається проектна документація повоєнної відбудови Хрещатика в Києві, спорудження житлових комплексів тощо. Документальна база архіву використовується у наукових дослідженнях з історії науки і техніки і під час розроблення проектів реконструкції, перепрофілювання підприємств, при повторному проектуванні тощо.

Центральні державні архіви займають визначальне місце в архівній системі України, а їхні фонди є основою НАФ. Сказане не принижує ролі інших ланок системи, зокрема державних архівів областей, міст, архівних відділів райдержадміністрацій. Однак, якщо центральні державні архіви реалізують себе як науково-методичні центри галузі, то державні архіви Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, областей України набувають статусу місцевих науково-методичних центрів і осередків вивчення історії та краєзнавства.

Демократичні перетворення і економічні реформи в Україні впливають на архівну систему, на статус установ з різними формами власності архівних фондів. Помітно підвищується роль галузевих архівів, у т.ч. колишніх відомчих. Змінено не лише їхні назви, але й функціональне призначення. Це стосується архівів так званих силових відомств. На базі архівів військових округів і з'єднань, що дислокувалися у межах України, створено Державний архів Міністерства оборони України. Реорганізовано архів колишнього МВС

УРСР, відомчий архів колишнього КДБ. Останній набув статусу Державного архіву Служби безпеки України. Найважливіша новація цих архівів полягає в тому, що їхні фонди надано не лише для службового внутрівідомчого користування, вони стають доступними і для науковців. З цією метою уніфікують за загальними нормативами описи фондів, створюють науково-довідковий апарат.

Діяльність державних галузевих архівів регламентовано Законом України "Про Національний архівний фонд і архівні установи", положеннями про міністерства та відомства, а також відповідними правилами та інструкціями цих відомств, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Нормативні акти Головархіву України, що визначають загальні правила діяльності архівних установ, є обов'язковими для всіх ланок архівної системи, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування.

Головархів України як одна з ланок системи архівних установ держави є носієм єдиної державної політики в архівній галузі. У своїй діяльності Головархів керується Конституцією України, чинним законодавством, Положенням про Головне архівне управління, затвердженим КМ України у жовтні 1995 р. Структура Головархіву дозволяє тримати в полі зору всі найголовніші напрями діяльності установ галузі: від формування НАФ, створення оптимальних умов зберігання і користування архівними документами, організації інформаційних систем, розвитку матеріально-технічної бази до розгортання міжнародного співробітництва українських архівістів. Спираючись на науково-дослідний потенціал галузі, співпрацюючи з установами НАН України, провідними університетами, Головархів виробляє стратегію архівного будівництва, конкретні програми її реалізації, впливає на матеріально-фінансове забезпечення, кадрову політику. Згідно з Положенням Головархів є контролюючим органом, має права інспектування діяльності архівних установ, заслуховування їхніх звітів, призупинення діяльності архівів.

Звичайно, існуюча нині в державі система і схема управління архівною галуззю має ще чимало залишків командно-адміністративного минулого доби тоталітаризму, зацентралізованості бюрократизму, що вступає у суперечність з загальними тенденціями демократизації суспільства, розширенням прав і повноважень архівних установ, насамперед центральних державних архівів та інших ланок. За таких умов простежується тенденція до звуження адміністративних функцій централізованого органу управління і розширення його координуючих повноважень як науково-методичного центру.

Отже, розглянувши суть і значення поняття "архівна система", можна зробити висновок про те, що воно включає сукупність основоположних принципів організації архівної справи у тій чи іншій державі, способів і технологій її ведення. Разом з тим архівна система не є чимось незмінним, її характер значною мірою визначається державним устроєм, організацією суспільного життя. Для сучасних архівних систем визначальними ознаками є централізація і децентралізація, причому провідною тенденцією є децентралізація, що зумовлено процесами демократизації усіх сфер суспільного життя, у т.ч. і архівної галузі.

Функціонування архівної системи невіддільне від систем архівних установ як сукупності архівів, інших установ та структурних підрозділів, що забезпечують формування НАФ, здійснюють управлінські, науково-дослідні та інформаційні функції архівного будівництва. З відновленням незалежності України почався глибинний процес реформування архівної системи, визначальною рисою якого є її демократизація, децентралізація, відкритість, перехід усіх ланок системи архівних установ на правові засади. Діяльність системи архівних установ України регламентовано Конституцією, Законом "Про Національний архівний фонд і архівні установи", нормативними актами Президента, КМ України, а також Головархіву України як спеціалізованого управлінського органу виконавчої влади.

Визначальними критеріями класифікації архівних установ є їхня видова приналежність і форма власності, на якій вони засновані. Основними ланками системи архівних установ України є державні архіви (центральні, обласні, міські, архівні відділи райдержадміністрацій), галузеві (державних органів управління або громадських об'єднань), архівні установи, засновані на колективній або приватній власності.

ТЕМА. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ АРХІВУ

1. Управління архівом
2. Планування роботи архіву
3. Облік праці, контроль за роботою і звітність
4. Організація праці в архіві
5. Виконання платних робіт та послуг
6. Відповідальність працівників архіву за порушення Основних правил роботи державних архівів
7. Кодекс етики архівістів

1. Управління архівом

Під управлінням архівом мається на увазі організація виконання працівниками завдань і функцій та реалізації повноважень архіву. Управління архівом здійснюється відповідними органами виконавчої влади (місцевого самоврядування) вищого рівня, директором та іншими керівними працівниками архіву організаційно-розпорядчими, економічними, соціальними і ви-ховними методами.

Управління архівом здійснюється на основі Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Держкомархіву України, інших центральних та відповідних місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. Відповідно до цих нормативно-правових актів розробляються основні нормативні документи з організації роботи архіву: положення про архів і його структурні підрозділи, структура та штатний розпис, кошторис надходжень і витрат, посадові інструкції працівників.

Положення про архів визначає його статус як юридичної особи, порядок створення і підпорядкування, правову базу діяльності, профіль, завдання, функції, права і порядок управ-ління. Положення про архів затверджується органом виконавчої влади (органом місцевого самоврядування) вищого рівня. Положення про місцеві державні архівні установи затверджуються на підставі типових положень, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Структура архіву – документ, що визначає склад структурних підрозділів, розробляється з урахуванням завдань і функцій архіву та умов і особливостей його роботи. Структура архіву затверджується директором архіву за погодженням з органом вищого рівня. В архівах, що не мають структури, можуть створюватися ГРУ пи працівників за напрямками діяльності, які очолюють відпо відні спеціалісти.

Положення про структурні підрозділи архіву визначають завдання, функції, повноваження й організацію діяльності підрозділів. Ці положення розробляються на основі положення про архів, його структури та з урахуванням примірних положень про структурні підрозділи архівів, затверджених Держкомархівом України. Положення про структурні підрозділи затверджуються директором архіву.

Штатний розпис архіву – документ, що визначає конкретний набір посад працівників архіву та складові їхньої заробітної плати відповідно до умов оплати праці. Штатний розпис складається згідно із структурою архіву в межах встановленої йому граничної чисельності та фонду оплати праці працівників і затверджується керівником органу вищого рівня.

Кошторис надходжень і витрат архіву – документ, що визначає загальний обсяг, цільове надходження, використання і поквартальний розподіл коштів архіву. Кошторис скла дається на календарний рік та затверджується керівником органу вищого рівня.

Посадові інструкції складаються на всіх працівників архіву і визначають їхні обов'язки, права та відповідальність. Посадові інструкції складаються на підставі кваліфікаційних довідників посад працівників і положень про структурні підрозділи та затверджуються директором архіву.

Директор (керівник) архіву здійснює керівництво діяльністю архіву, несе персональну відповідальність за виконання покладених на архів завдань, визначає ступінь відповідальності своїх заступників і керівників структурних підрозділі та інших працівників архіву.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції архіву, в ньому на правах дорадчого органу створюється *колегія*. Склад колегії, положення про неї (регламент) за тверджуються відповідним органом вищого рівня. Рішення колегії проводяться в життя наказами директора.

В архіві на правах *науково-дорадчих органів* створюються із залученням представників інших установ та наукової громадськості: – науково-методична рада – для розгляду питань науково- методичної та видавничої роботи (див. п. 10.4); – експертно-перевірна (експертна) комісія – для розгляду питань, пов'язаних з визначенням цінності документів, відне- сення їх до НАФ, визначення складу документів архіву, грошової оцінки документів НАФ; –

комісія по розсекречуванню документів – для зняття обмежень доступу до документів архіву. У разі необхідності в архіві можуть створюватись інші постійно діючі чи тимчасові ради та комісії. Склад цих рад і комісій та положення про них затверджуються директором архіву.

2. Планування роботи архіву

Планування роботи архіву – це визначення видів і обсягів робіт працівників на певний період відповідно до призна чення і мети діяльності архіву.

В архіві складаються такі планові документи на рік:

- план розвитку архівної справи;
- план науково-дослідної та методичної роботи;
- план науково-видавничої роботи;
- план впровадження наукових і методичних розробок;
- план-звіт роботи архіву;
- план-звіт роботи структурного підрозділу;
- план-звіт роботи працівника.

Плани складаються за формами, затвердженими Держкомархівом України, і супроводжуються пояснювальними записками. Залежно від напрямів діяльності, штатної чисельності та наявності структурних підрозділів окремі види планових документів можуть не складатися. Разом з тим архів може розробляти окремі плани розвитку певних напрямів діяльності.

Планування здійснюється архівом самостійно на основі аналізу досягнутих результатів, перспективних планів розвитку архівної справи і діловодства та програм за окремими напрямами діяльності, виходячи з наявних та прогнозованих фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, з врахуванням рекомендацій і доручень органів вищого рівня. Планування в архіві починається з розроблення планової частини планів-звітів роботи структурних підрозділів.

План розвитку архівної справи, план науково-дослідної та методичної роботи, план науково-видавничої роботи, план впровадження наукових і методичних розробок включають показники, виконання яких контролюється Держкомархівом України. Ці плани затверджуються директором архіву і надсилаються Держкомархіву України в установлені ним терміни.

План розвитку архівної справи складається на основі плану-звіту роботи архіву. Державний архів в Автономній Республіці Крим, державні архіви областей, міст Києва і Севастополя, крім показників архіву у відповідних графах до плану включають зведені показники архівних відділів районних державних адміністрацій і міських рад, а також зведений показник в цілому по республіці (області, місту).

План-звіт роботи архіву є основним внутрішнім плановим документом, що визначає виконувані види робіт, їх обсяги і виконавців, вирішує питання координації діяльності структурних підрозділів, фіксує розрахунок бюджету робочого часу, потрібного для виконання запланованих обсягів робіт, і передбачає організаційні заходи, необхідні для виконання поставлених завдань.

План-звіт роботи архіву складається з табличної частини за формою, затвердженою Держкомархівом України, і текстової частини, в якій за встановленими напрямками розвитку архівної справи коротко обґрунтовуються і конкретизуються види й обсяги робіт, визначаються їх кінцеві результати, основні органи зацінно-методичні заходи, їхні терміни та виконавці. Текстова частина не повинна дублювати табличну (розрахункову). У табличній частині на основі планової штатної чисельності працівників архіву і діючих норм часу (виробітку) проводиться розрахунок бюджету робочого часу; передбачається резерв часу на виконання позапланових робіт. Проект плану-звіту архіву розробляється працівником, який відповідає за планування та звітність, на основі проектів планів звітів структурних підрозділів і після обговорення на засіданні колегії затверджується директором архіву.

План-звіт роботи структурного підрозділу архіву розробляється керівником структурного підрозділу, включає профільні підрозділу основні показники плану-звіту роботи архіву, а також обсяги і види робіт, що контролюються лише керівником підрозділу. Після затвердження плану-звіту роботи архіву, складеного на основі проектів планів-звітів структурних підрозділів, останні, в разі необхідності, доопрацьовуються і подаються на затвердження директору архіву.

План-звіт роботи працівника складається на основі плану-звіту роботи структурного підрозділу і затверджується керівником підрозділу.

3. Облік праці, контроль за роботою і звітність

Облік праці працівників архіву здійснюється з метою контролю за виконанням запланованих робіт і використанням робочого часу у формах, встановлених директором архіву. В архіві також ведеться табель обліку робочого часу, що є основою для контролю за станом трудової дисципліни і нарахування заробітної плати.

Контроль за виконанням планів та якістю роботи є складовою частиною управління архівом і здійснюється керівництвом архіву та його структурних підрозділів, а також органами вищого рівня. Результати контролю розглядаються на засіданнях колегії і доводяться до відома колективу працівників архіву.

Звітність є формою контролю за виконанням планів роботи. В архіві складаються звіти про виконання планів, за значених у пункті 2.2.2 цих Правил, а також паспорт архівної установи (додаток 1), звіт про стан і обсяг документів Національного архівного фонду, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій та приватних архівних зібраннях (додаток 2). Державний архів в Автономній Республіці Крим, державні архіви областей, міст Києва і Севастополя крім того складають звіт про мережу місцевих архівних установ

Звіти складаються за формами, затвердженими Держкомархівом України.

Звіти про виконання планів, зазначені у пункті 2.2.4 цих Правил, а також паспорт архівної установи, звіт про стан і обсяг документів Національного архівного фонду, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій та приватних архівних зібраннях, а також звіт про мережу місцевих архівних установ подаються у визначені Держкомархівом України терміни органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства вищого рівня.

Звітні частини планів-звітів роботи архіву, структурного підрозділу і працівника заповнюються щоквартально, починаючи від індивідуального плану-звіту до плану-звіту архіву в цілому. Під час заповнення цих звітів архів може ввести графі для розрахунку % виконання плану, % продуктивності праці тощо. На підставі звітних даних хід виконання планів щоквартально розглядається в структурних підрозділах, на засіданнях колегії.

4. Організація праці в архіві

Ефективність праці в архіві забезпечується якісним підбором, розстановкою та використанням кадрів, систематичним підвищенням їх кваліфікації, нормуванням праці, створенням сприятливих умов для роботи працівників, раціональним використанням матеріально-технічних ресурсів.

Підбір кадрів, їх розстановка і використання здійснюються відповідно до завдань архіву та вимог кваліфікаційних довідників посад. На основі структури і штатного розпису складається штатна розстановка, тобто розподіл працівників по структурних підрозділах і ділянках роботи, що затверджується директором архіву. Підбір і розстановка кадрів здійснюються керівництвом архіву за участю керівників структурних підрозділів. При цьому враховується відповідність працівників кваліфікаційним вимогам, беруться до уваги їх ділові та особисті якості. Підбір і прийняття працівників на посади державних службовців здійснюється відповідно до вимог законодавства про державну службу. Під час прийняття працівників на роботу в архів його керівництво ознайомлює їх з посадовими обов'язками, правилами внутрішнього розпорядку, умовами праці та її оплати, а також з цими Правилами. Для визначення відповідності працівників займаній посаді періодично проводиться їх атестація. Склад атестаційної комісії і положення про неї затверджуються директором архіву.

З метою підвищення рівня знань і удосконалення професійних навичок систематично проводяться заходи з підвищення кваліфікації працівників архіву і післядипломної освіти його спеціалістів. Зазначені заходи (організація стажування, семінарів, лекцій, курсів, гуртків тощо) та участь у них працівників передбачаються в планах-звітах архіву, структурного підрозділу та працівника.

Розподіл праці в архіві, тобто розмежування діяльності працівників за характером функцій, що ними виконуються, здійснюється з метою прискорення та підвищення якості розв'язання завдань за рахунок одночасного виконання різних робіт та спеціалізації працівників.

Кооперація праці – об'єднання працівників для узгодженої спільної участі у виконанні єдиного завдання, встановлення взаємозв'язків між окремими

працівниками у єдиному процесі праці. Розподіл і кооперація праці в архіві закріплюються його структурою, штатним розписом та штатною розстановкою, положеннями про структурні підрозділи, посадовими інструкціями працівників, методичними посібниками з виконання певних робіт. Формою кооперації праці в архіві є створення *тимчасових трудових (творчих) колективів* на час виконання певної роботи (розроблення науково-дослідної теми, підготовка збірника, виставки документів, довідника, виконання завдання органу вищого рівня тощо). До складу тимчасового трудового колективу можуть включатися працівники різних структурних підрозділів архіву і, в разі необхідності, фахівці інших установ. Склад тимчасового трудового колективу, умови його діяльності, у тому числі фінансування, строки і порядок виконання роботи, затверджуються наказом директора архіву.

З метою кращої організації праці, раціонального використання трудових ресурсів в архіві можуть застосовуватися *суміщення посад і розширення зон обслуговування*, тобто виконання працівником протягом робочого дня крім обов'язків, установлених посадовою інструкцією, додаткової роботи за іншопосадою, що передбачена штатним розписом архіву. Суміщення посад або розширення зон обслуговування здійснюється за рахунок більш ефективного використання робочого часу, підвищення продуктивності праці і не повинно заважати виконанню працівниками їх основних обов'язків. Суміщення посад або розширення зон обслуговування вводиться наказами директора.

Для розрахунку трудових і матеріальних ресурсів, необхідних для виконання завдань архіву, в ньому застосовується *нормування основних видів робіт та операцій*.

Норма часу – час, визначений для виконання певної роботи, тобто завдань, обов'язків чи операцій одним працівником.

Норма виробітку – це обсяг роботи (кількість одиниць продукції), що працівник повинен зробити за робочий день або годину. За об'єктами застосування норми бувають *операційними та укрупненими*. Операційні норми регламентують одну робочу операцію (наприклад, нумерація аркушів, шифрування справ). Укрупнені норми розробляються для нециклічних видів роботи і охоплюють декілька (комплекс) взаємопов'язаних робіт або операцій, що передують одержанню кінцевого результату (наприклад, організація виставки, підготовка збірника документів).

Укрупнені норми часу використовуються, як правило, у процесі розроблення плану-звіту архіву, операційні – під час індивідуального планування. За порядком розроблення і затвердження норми бувають *типовими та місцевими*. Типові норми встановлюються на основні види робіт, що виконуються у державних архівах за стан дартних організаційно-технічних умов праці. Типові норми затверджуються Держкомархівом України за погодженням з Центральним комітетом профспілки працівників державних установ України і є обов'язковими для застосування. Місцеві норми можуть розроблятися в архіві на окремі види робіт і операцій, що не передбачені у типових нормах, або якщо умови праці в архіві суттєво відрізняються від стандартних умов.

Місцеві норми розробляються на основі типових норм, класифікаційного переліку робіт, що виконуються в архіві, даних про затрати часу, отриманих шляхом хронометражу, фотографування та самофотографування робочого часу, відомостей облікових і звітних документів та результатів перевірянь виконання норм. Розроблені норми проходять апробацію і за погодженням з профспілковим чи іншим уповноваженим трудовим колективом органом затверджуються директором архіву. Періодично, у міру вдосконалення технології, появи нових видів робіт чи зміни умов їх виконання норми переглядаються, можуть доповнюватися і коректуватися.

Керівництво архіву забезпечує сприятливі *умови і охорону праці працівників архіву*. Для цього відповідно до діючих санітарних норм і правил з урахуванням раціонального використання робочих площ, характеру виконуваних робіт, розташування виробничо-технічних комунікацій та шляхів транспортування документів виділяються робочі місця працівників, що оснащуються необхідним обладнанням, засобами індивідуального захисту, безпеки та оргтехніки, інструктивно-методичними документами, матеріалами, формами тощо. В архіві забезпечуються дотримання правил протипожежної безпеки і правил користування засобами технічного оснащення, обов'язковий інструктаж працівників з протипожежної безпеки, техніки безпеки та охорони праці. На основі галузевих правил внутрішнього трудового розпорядку в архіві наказом директора встановлюється розпорядок робочого дня, що передбачає раціональний режим праці і відпочинку працівників, додержання вимог трудової та виробничої дисципліни, зручність обслуговування відвідувачів. Керівництво архіву спільно з трудовим колективом і громадськими організаціями, що діють в ньому, дбають про впровадження естетики, створення і підтримання нормального психологічного клімату в колективі.

Адміністрація архіву і трудовий колектив в особі профспілкового чи іншого уповноваженого трудовим колективом органу з урахуванням галузевої угоди можуть укладати *колективний договір*, що містить взаємні зобов'язання регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, створення умов праці, забезпечення зайнятості, встановлення соціальних гарантій працівникам архіву тощо.

5. Виконання платних робіт та послуг

Архів для залучення додаткових коштів на утримання своїх споруд і приміщень, зміцнення матеріально-технічної та соціальної бази, розвитку довідкового апарату, ведення наукових досліджень у сфері архівної справи і діловодства може надавати за плату юридичним і фізичним особам послуги та виконувати роботи з профільної діяльності, що не заважають реалізації його основних завдань і функцій.

Перелік платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Порядок надання платних послуг державними архівними установами затверджується Держкомархівом України. Для виконання платних робіт і

послуг в архіві можуть створюватися спеціальні структурні підрозділи, тимчасові трудові колективи.

Для розгортання платних робіт і послуг архів здійснює *маркетингову діяльність*:

- вивчає попит на такі роботи та послуги потенційних замовників і споживачів, у тому числі зарубіжних;

- обраховує економічну доцільність й ефективність надання таких робіт і послуг;

- використовує рекламне забезпечення виконуваних робіт та послуг (реклама у засобах масової інформації: газети, радіо, телебачення, мережа Інтернет; рекламна продукція на виставках; виступи в зацікавлених аудиторіях: наукові, культурні, навчальні заклади, конференції, зібрання громадських організацій тощо);

- веде пошук нових замовників і споживачів.

У разі виконання платних робіт і послуг стосунки архіву з юридичними і фізичними особами – замовниками та споживачами, у тому числі зарубіжними, можуть оформлятися *договором*. У договорі визначаються його предмет, зобов'язання сторін, строки і обсяги виконання робіт і послуг, порядок передання-приймання виконаних робіт, право власності на створені інформаційні продукти, форма та умови оплати, порядок вирішення спірних питань і припинення договору.

Архів обов'язково укладає договір із споживачем (користувачем) у разі комерційного використання одержаної ним в архіві первинної чи вторинної документної інформації. До укладання договору архів здійснює розрахунок очікуваних затрат і ефекту від його виконання.

Порядок ціноутворення на платні роботи і послуги затверджується Держкомархівом України. Архів визначає розмір плати за конкретні платні роботи чи послуги на підставі затверджених розрахунків цін. У необхідних випадках оплата вартості робіт та послуг здійснюється на договірних засадах за домовленістю із замовником (споживачем).

Архіву належить право власності на інформаційні продукти, створені працівниками архіву відповідно до планів роботи (збірники документів, довідники, включаючи бази і банки даних, каталоги, буклети, інформаційні довідки, фільми тощо).

Ці твори також підпадають під дію законодавства про авторське право і суміжні права.

6. Відповідальність працівників архіву за порушення Основних правил роботи державних архівів

Працівників архіву за порушення під час виконання службових обов'язків вимог цих Правил може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності. Якщо таке порушення мало тяжкі наслідки, винні несуть адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність згідно із законом.

7. Кодекс етики архівістів

Працівники архіву у своїй діяльності керуються крім нормативно-правових актів також професійними етичними нормами, схваленими Міжнародною радою архівів у вигляді Кодексу етики архівістів.

ТЕМА. Науково-дослідна та методична робота архівних установ

Метою науково-дослідної та методичної роботи як одного з основних напрямів діяльності архівних установ є розвиток і вдосконалення на наукових засадах архівної справи та поліпшення організації документів у діловодстві. Усвідомлюючи необхідність науково-архівознавчої підготовки всіх співробітників архівів як “самостійних установ науково-дослідного типу”, професор В.Веретенников ще наприкінці 20-х років наголошував: некваліфікований архівіст може “накоїти великої шкоди Єдиному Державному Архівному фонду, що його саме він має охороняти та пильнувати”¹. Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” визначає науково-методичну діяльність як одну з найважливіших функцій архівів.

§ 1 ПОНЯТТЯ ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ АРХІВНИХ УСТАНОВ

Під науково-дослідною роботою архівних установ розуміють здійснення наукових досліджень для отримання теоретичних, методичних і практичних результатів, спрямованих на подальше удосконалення архівної справи та діловодства.

Архівні установи проводять наукові дослідження у галузі архівознавства, археографії, джерелознавства, дипломатики, документознавства, історії державних установ і громадських об'єднань, історичної географії, кодикології, палеографії, сфрагістики та інших спеціальних історичних дисциплін; а також окремих аспектів природничих, економічних, юридичних, технічних наук, пов'язаних із архівним будівництвом, а саме: удосконаленням методів реставрації та консервації документів, розробленням засобів і способів захисту документів від біопшкоджень, визначенням нормативів чисельності працівників різних типів архівних установ, економічним аналізом у галузі науково-технічного опрацювання документів, підготовкою комплексної програми інформатизації архівної справи на засадах системної комп'ютеризації.

Важливою ланкою наукової роботи архівних установ є науково-інформаційна діяльність, що охоплює публікацію документів, підготовку та видання науково-довідкової літератури (архівних путівників, довідників, оглядів фондів тощо), використання документів з метою забезпечення потреб суспільства в повноцінній та неупередженій ретроспективній документній інформації

У одному з перших українських підручників архівознавства наголошувалося, що архіви повинні сприяти використанню документів “з

науково-дослідною метою, встановлювати зв'язки з науковими установами як в межах країни, так і за кордоном, допомагати науково-дослідними роботами у виконанні різних державних завдань, а також видавати різні документальні публікації”² Сформульовані на зламі 20-30-х рр. завдання архівних установ у “царині архівно-науковій”, що визначали напрями наукової роботи архівів, нині не втратили своєї актуальності.

Сучасна практика державних архівів та близьких до них за профілем наукових закладів засвідчує, що у науковій роботі архівних установ склалися три самостійні, але взаємопов'язані напрями: дослідницький, методичний та науково-інформаційний. Згідно з загальнонауковою класифікацією, науково-дослідна робота охоплює розроблення теоретичних та прикладних проблем, створення наукових розробок, необхідною умовою і підґрунтям яких є глибокий аналіз української і зарубіжної архівної історії, теорії та практики, вивчення здобутків інших наукових дисциплін, комплексне застосування методів різних галузей знань.

Теоретичні дослідження мають перспективний характер і спрямовані на розвиток загальної теорії архівістики. Вони проводяться з метою вивчення закономірностей та створення теоретичної бази з конкретних проблем архівознавства, археографії, документознавства та інших спеціальних історичних дисциплін на основі сучасних наукових методів з урахуванням інтересів розвитку архівної справи й документознавства. До теоретичних відносять методологічні та історичні праці як такі, що встановлюють тенденції, виводять теоретичні положення, що несуть нову наукову інформацію. У процесі таких досліджень, кінцевим результатом яких є науково-теоретична інформація, накопичуються теоретичні знання, проводяться наукові експерименти, узагальнюються отримані дані, формулюються висновки.

Це, зокрема, теоретичні дослідження механізму старіння документів, науково-методичних основ публікаційної діяльності державних архівів, розроблення наукових тем “Документознавство: теоретичні основи”, “Оптимальна модель організації архівної справи в Україні”, “Концепція комп'ютеризації архівної справи” та ін.

Теоретичні дослідження у галузі архівної справи в Україні проводяться й координуються науковими центрами: Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. МС. Грушевського НАН України, Інститутами рукопису і архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського, кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка. Велику роль у царині розвитку теорії архівознавства відіграють студії науковців – представників вищих навчальних закладів, центральних і обласних державних архівів та інших архівних установ. Вони дозволяють простежувати закономірності та провідні тенденції розвитку архівістики, виносити уроки з минулого, уникати повторення помилок.

Нині архівознавці України завершують підготовку нарисів історії архівної справи від княжих часів до сьогодення, працюють над дослідженням історії державних установ як фондоутворювачів, низки словників та довідників, в т.ч.

біографічного довідника “Архівісти України”, термінологічного словника тощо.

Прикладні дослідження необхідні для забезпечення насамперед практичної діяльності архівних установ. Вони передбачають використання теоретичних положень та накопиченого досвіду роботи для вирішення актуальних питань архівного будівництва. Результати прикладних досліджень (нові методи роботи або технологічні процеси, обґрунтування застосування нової техніки і технологій тощо) викладаються у вигляді:

а) нормативних документів (стандартів, правил роботи, інструкцій, методичних вказівок тощо);

б) загальних методичних посібників (основних положень, методичних рекомендацій, типових і примірних інструкцій з діловодства, типових і примірних номенклатур справ, переліків документів, що підлягають державному зберіганню, схем класифікації документів у каталогах архівів, аналітичних оглядів з питань економіки, норм виробітку тощо);

в) науково-інформаційних видань (збірників документів, архівних довідників).

Прикладні дослідження проводять архівні установи всіх рівнів. Так, за результатами прикладних досліджень протягом 1996-1997 рр. на базі УДНДІАСД підготовлено галузеві стандарти “Документи на паперових носіях: Правила державного зберігання”, “Фотодокументи: Правила державного зберігання”, “Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів”, міжархівний довідник “Науково-довідковий апарат державних архівів України”, розроблено та видано методичні посібники “Система планування і звітності державних архівних установ”, спільно з ЦДАГО України видруковано “Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920- 1950-і рр.: Методичні рекомендації” та ін. Співробітники державних архівів проводили низку прикладних досліджень, результат яких викладено у методичних рекомендаціях, серед яких “Проведення вивчення впливу зовнішніх факторів на фізичний стан документів” (ЦДІАК), “Про організацію та проведення суцільної перевірки наявності справ в держархівах з перемінним складом документів та в відомчих архівах” (ДА Чернівецької обл.), “Рекомендації по відбору листів громадян із фондів органів влади, управління та редакції газет” (ДА Миколаївської обл.)

Визнаними центрами архівознавчих досліджень у світі є Міжнародний інститут архівної науки (Словенія, Марібор) і Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (Росія, Москва). Архівознавчі дослідження у різних країнах проводять під егідою Дирекції Національного архіву Франції (Париж), громадських об'єднань (спілок) архівістів в Австралії, Канаді, Польщі. Розвиток наукових студій у галузі архівної справи та документознавства сприяють вищі навчальні заклади, які готують архівістів: Архівна школа Міністерства науки та мистецтв землі Гессен (Марбург, Німеччина), Школа бібліотекознавства та архівознавства при Лондонському університеті (Великобританія), Університет документалістів, архівістів і

бібліотекарів у Мадриді (Іспанія), Школа бібліотечної справи та архівознавства (Колумбія), Школи архівістики, палеографії і дипломатики при 17-ти державних архівах Італії, Історико-архівний інститут Російського гуманітарного університету (Москва), Київський університет імені Тараса Шевченка та ін.

На початку 1990-х років створено спеціальні науково-дослідні установи у галузі архівної справи – Білоруський науково-дослідний центр документознавства та архівної справи (Мінськ), що з 1997 р. став інститутом та Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (Київ). Відкриття відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 16 травня 1994 р. № 311 галузевого науково-дослідного інституту стало важливим етапом архівного будівництва у незалежній Україні. Відтоді УДНДІАСД – головна науково-дослідна інституція в системі архівних установ, підпорядкованих Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України. Його основними завданнями є дослідження теоретичних і методичних проблем архівознавства, документознавства, археографії, створення документних інформаційно-пошукових систем, здійснення експериментальних робіт задля вирішення проблем фізико-хімічних та біологічних умов зберігання документів і розроблення відповідних нормативів, надання науково-методичної допомоги з питань архівної справи, організація широкої оперативної інформації з зазначених проблем архівних установ.

Організація наукових досліджень передбачає чітке визначення напрямів і видів НДР, їхнє прогнозування, планування та систематичний контроль за виконанням планів, координацію всієї наукової діяльності, державну реєстрацію найважливіших запланованих робіт, поетапний облік виконаної роботи, оформлення результатів та апробацію науково-дослідних робіт, впровадження результатів наукових досліджень у практичну діяльність архівних установ і оцінку ефективності НДР.

Архівні установи можуть проводити НДР самостійно (як головна організація) і як співвиконавець (коли тема розробляється кількома установами). Колективні дослідження забезпечують єдність застосування результатів дослідження в усіх державних документосховищах (державних архівах, рукописних відділах бібліотек та музеїв). Головна організація розробляє організаційно-методичні документи, виконує найвідповідальніші етапи дослідження теми, координує роботу співвиконавців, здійснює контроль за підготовкою ними матеріалів, надає методичну допомогу, узагальнює представлені співвиконавцями матеріали, оформлює підсумкові матеріали по темі та складає науковий звіт.

Установа-співвиконавець бере участь у розробленні організаційно-методичних документів, досліджує відповідно до програми частину теми з самостійним науковим значенням, або готує аналітичні матеріали (експериментальні дані) для головної організації, залучається до обговорення, рецензування, експериментального впровадження результатів дослідження.

Однією з важливих ділянок практичної діяльності архівних установ, яка потребує колективних досліджень, є комплектування архівів документами

особового походження. За 1977-1980 рр. Головархів України (головна організація), ЦДАЖР (нині ЦДАВО України) і ЦДАМЛМ України (співвиконавці) розробили науково-дослідну тему “Принципи комплектування державних архівів УРСР документами особового походження”. Основними результатами даного дослідження стало уточнення профілів комплектування всіх державних архівів у Києві; укладення форми та галузевої структури списку осіб-джерел комплектування державного архіву; визначення категорій осіб-джерел комплектування ЦДАЖР і ЦДАМЛМ; розроблення критеріїв їхнього визначення; внесення пропозицій щодо складу документів, котрі не підлягають державному зберіганню; уніфікація питань організації і методики комплектування державного архіву документами особового походження. У сучасних умовах ця тема потребує дальшого дослідження. Тому в 1996-1998 рр. УДНДІАСД (головна організація) спільно із співвиконавцями – ЦДАМЛМ України державними архівами Автономної Республіки Крим, Вінницької, Львівської, Тернопільської, Черкаської і Чернігівської областей працює над науково-дослідною темою “Комплектування державних архівів України документами особового походження”. Заплановані “Методичні рекомендації по роботі з документами особового походження” стануть універсальним посібником для роботи з різними фондоутворювачами і дадуть настанови щодо всіх напрямків роботи з такими документами. Головархів України спільно з УДНДІАСД, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Інститутом рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського з початку 1990-х рр. розробляють наукову тему державного значення “Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації”. Основними завданнями досліджень у цій сфері є реєстрація, облік та опис існуючих і втрачених документів різних відомств в Україні та поза її межами, а також їхня репрезентація у комп'ютерних банках даних і традиційних науково-довідкових виданнях: довідниках, покажчиках, каталогах, анотованих списках тощо.

Процес роботи над конкретною науково-дослідною темою поділяється на певні етапи: ознайомлення зі станом досліджуваної проблеми; розробка організаційно-методичних документів; збирання, аналіз та узагальнення матеріалів; обговорення, експериментальне впровадження результатів та оформлення підсумкових документів. Знайомлячись зі станом об'єкту дослідження, виконавці вивчають літературу, ступінь розробленості теми, складають бібліографічний список. Висновки, зроблені на цьому етапі, використовують для підготовки організаційно-методичних документів: програми дослідження, плану-проспекту, координаційного плану.

Програма дослідження (технічне завдання) повинна якнайповніше відбивати коло питань, пов'язаних з організацією дослідження: підставу для розробки теми, цілі, завдання, межі дослідження, вимоги до розробки (предмет, об'єкт, робоча гіпотеза), основні параметри підсумкового документа (склад, зміст, очікуваний ефект), етапи роботи (у тому числі й види контактів із співвиконавцями), терміни виконання.

План-проспект повинен репрезентувати основну концепцію і структуру

майбутньої роботи в цілому, коротко розкривати основний зміст кожного розділу або етапу роботи.

Координаційний план складають при розробленні теми кількома установами і фіксують види роботи кожного співвиконавця з зазначенням термінів та відповідальних за виконання конкретних етапів дослідження.

Тему вважають закінченою, якщо її виконано, а підсумкові документи розглянуто і затверджено у встановленому порядку. Спрямованість наукових досліджень на підвищення якісного рівня роботи архівних установ передбачає застосування на практиці результатів наукових досліджень. Практичним впровадженням результатів НДР є видання і введення в дію ДСТУ, технічних умов, правил; затвердження керівництвом архівних установ методичних посібників та застосування їх у роботі тощо. Науково-ефективними вважають праці, котрі розвивають теорію, узагальнюють наукові знання з окремих напрямів діяльності, сприяють виявленню нових методів, а також ті дослідження, висновки яких можна безпосередньо застосовувати у роботі архівних установ.

Типова дослідницька тематика архівних установ, визначена їхньою специфікою як центрів зберігання “документальної пам'яті народу”, охоплює історичні, джерелознавчі, краєзнавчі, бібліографознавчі та ін. теми. Державні архіви областей беруть активну участь у підготовці документальних видань типу хрестоматій “Наш край” (ДА Донецької, Тернопільської, Харківської, Хмельницької та Черкаської обл.), працюють над створенням довідково-інформаційних видань: путівників (ЦДІАЛ України, ЦДАМЛМ України, ДА Вінницької, Запорізької, Сумської, Тернопільської, Чернівецької обл.), довідників (ДА Республіки Крим, ДА Рівненської і Харківської обл.), каталогів документів (“Документи Михайла Грушевського у фондах ЦДІАЛ України”, “Музикалії у фондах ЦДІАЛ України”, “Каталог особових фондів українських істориків, що зберігаються в ЦДІАК України” та ін.); фіксують спогади очевидців історичних подій для публікації “усна історія” (ДА Миколаївської обл.); досліджують історію державних установ (ЦДІАК України, ЦДАВО України) тощо.

Обговорення проблем НДР архівних установ проводиться на різних рівнях. Для розгляду основних напрямів та підсумків наукової роботи у галузі архівознавства, документознавства, археографії, науково-методичних питань архівної практики у державних архівних установах створюють відповідні науково-дорадчі органи. Так, у Головархіві України діє наукова рада, у галузевих науково-дослідних установах – вчені ради, у центральних державних архівах – науково-методичні ради, у державних архівах областей – науково-методичні експертні ради. Ці дорадчі органи надають керівництву установ допомогу в організації наукових досліджень з архівної справи та вирішенні актуальних питань архівного будівництва. Зокрема, до компетенції наукової ради Головархіву входить розгляд питань удосконалення законодавства України в галузі архівної справи; аналізу діяльності державних архівів як науково-методичних центрів з питань архівної справи; міжвідомчої координації

досліджень з проблем архівознавства документознавства, археографії; економічних аспектів діяльності державних архівних установ; підготовки до друку довідників, путівників та ін. довідково-інформаційної літератури; організації використання документів державних архівних установ; організації наукового співробітництва з ін. (у тому числі зарубіжними) архівними установами; висування профільних визначних наукових праць на здобуття державних (та ін.) премій тощо.

Науково-методичні ради ЦДА України розглядають плани НДР архівів, систематично обговорюють інформацію про їхнє виконання, виносять рішення за результатами виконаних досліджень;

рекомендують до друку науково-методичні розробки, збірники документів; затверджують експозиційні плани документальних виставок; висувають кращі роботи на конкурс; визначають види джерел комплектування державних архівних установ і складу документів, що підлягають зберіганню в цих архівах; здійснюють методичне керівництво діяльністю експертних комісій установ, організацій і підприємств.

При науковій раді можуть створюватися методичні комісії, експертні комісії, групи консультантів, рецензентів. Так, 1986 р. було створено бюро наукової ради Головархіву з метою дальшої активізації роботи по виданню та перевиданню путівників, довідників, іншої довідково-інформаційної літератури, що розкриває склад і зміст фондів державних архівів. А з 1993 р. при науковій раді Головархіву діє методична комісія, до компетенції якої входить розгляд нормативних документів з питань архівної справи загальногалузевого або міжгалузевого характеру, що підлягають розробленню або переробці у зв'язку з прийняттям нових законодавчих актів. Зокрема, з 1993 по 1996 рр. на засіданнях методичної ради обговорювались проекти таких документів: “Положення про Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України”, “Положення про галузевий державний архів Служби безпеки України”, “Типове положення про архівні підрозділи державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій”, “Положення про порядок передачі і прийому кіно- і відеодокументів” та ін.

ТЕМА 1. Використання документів комуністичних спецслужб. Закордонний досвід. Архівна евристика

1. Роль архівної евристики у використанні документної інформації
2. Використання документів комуністичних спецслужб. Закордонний досвід

1. Роль архівної евристики у використанні документної інформації

Найважливіше значення для ефективного виявлення архівних документів та організації їх використання має культура інформаційного пошуку, яка

органічно поєднує в собі комплекс таких знань, як закономірності формування документів фондоутворювачем, його історія; історія формування системи державних архівів країни; принципи комплектування державних архівів і критерії експертизи цінності документів; система довідкового апарату, комплекс довідкової літератури, публікацій документів та багато іншого.

Архівна евристика, тобто спеціальна історична дисципліна про шляхи і засоби пошуку архівної інформації, своїм головним завданням має пошуки і виявлення документів – певної тематики, спрямування, авторства тощо. Виявлення раніше невикористовуваних або маловикористовуваних документів, залучення їх до наукового та практичного обігу – найважливіший засіб підвищення ефективності використання архівної інформації. Архівний пошук має супроводжуватися джерельним аналізом виявлених документів. Але слід визнати, що його масштаби не зовсім відповідають сучасним потребам як історичної, так і архівознавчої науки. У цьому зв'язку необхідним є піднесення ролі державних архівів та архівістів у роботі з історичними джерелами. Архівісти пов'язані з носіями унікальних знань про документи НАФ, і цей потенціал має використовуватися повною мірою. Глибока джерелознавча розробка архівних фондів одночасно із вивченням інформаційних потреб суспільства дозволяє повніше задовольнити духовні й наукові запити як споживачів документної інформації, так і самих архівістів.

У дослідженнях, присвячених питанням архівної евристики, виділяють ряд особливостей процесу пошуку інформації. Перша є малодослідженим творчим процесом, що має індивідуальний, специфічний характер і залежить від інтелектуальних здібностей користувача (дослідника, вченого, фахівця). Суттєва особливість цього процесу полягає у встановленні та поясненні зв'язків між явищами (інформацією, документами, фактами і ін). Друга є технічним процесом пошуку архівної інформації. У широкому понятті він полягає в методичній підготовці, вивченні бібліографії, збиранні різної інформації, у т.ч. і робота з архівними документами. При цьому центральне місце посідає пошук архівних документів. Ідея так званого **перехресного пошуку**, вперше сформульована В.М.Автократовим, дозволяє повніше використовувати теорію фондування і особливості побудови системи довідкового апарату, а також враховувати специфіку роботи дослідників – однієї з головних категорій користувачів архівної інформації. Дослідниками є самі архівісти, які здійснюють пошук документів.

Перехресний пошук включає одночасний пошук і за генетичною вертикаллю та логічною горизонталлю. Пошук за генетичною вертикаллю спирається на пофондове описання, тобто на систему архівних довідників конкретного архівного фонду, до яких належать описи, огляди, різні покажчики. Пошук за логічною горизонталлю будується на системі міжфондових архівних довідників, до яких належать різні каталоги, тематичні огляди, автоматизовані пошукові системи та інші довідники. Цей пошук дозволяє виходити безпосередньо на документи, що стосуються досліджуваної проблеми. Використовуючи обидва способи пошуку документів, користувач знаходить необхідну інформацію. Однак найчастіше він

здійснює довготривалий пошук інформації за генетичною вертикаллю. Це викликано тим, що архівні довідники, побудовані відповідно до класифікації документів, займають провідне місце у системі довідкового апарату державних архівів.

Західні архівознавці виділяють інші два взаємозалежні шляхи здійснення архівних пошуків. Перший, названий англійським ученим Літлом “процесом здогадок”, пов'язаний з тим, що користувач (архівіст або дослідник) робить узагальнені висновки на підставі отриманої інформації, виходячи з того, які адміністративні або суспільні інституції створювали документи, що мали відношення до об'єкту дослідження. Другий шлях пошуку орієнтований на необхідний документ: користувач починає роботу з картотечного каталогу або покажчика, де докладно розписано зміст кожного документа. Цей шлях дуже близький до практики роботи бібліотек. Тому всі бібліотечні нововведення – техніка індексування, конструкція тезаурусів, пошукові мови, марк-формат значно впливають на пошук у державних архівах.

Ширше впровадження комп'ютерів збільшує прогалину між цими двома шляхами пошуку. Багатосторонній пошук окремих документів, на відміну від лінійного, заснованого на принципі походження, стає багатофіліальним. Проте ми не можемо відмовитися від цього традиційного пошуку. По-перше, ще не доведено його малу ефективність у порівнянні з першим; а по-друге, важко уявити собі той момент, коли кожен окремий документ архіву буде остаточно описаний у машиноорієнтованому вигляді.

Розвиток архівної евристики безпосередньо пов'язаний з подоланням всіляких труднощів, до яких відносяться **бар'єри неінформованості**, зокрема матеріальний, мовний та ін.

Бар'єр неінформованості виникає не тільки через відсутність у даний момент у користувача інформації про архівні документи, що може бути наслідком відносної недоступності архівних довідників (обмежений наклад, відсутність реклами) або недостатньої інформаційної культури користувача, але і через брак інформації про архівні документи, через обмеження технічного характеру або як наслідок – штучних ідеологічних обмежень минулих років. Вони, власне, і мали на меті створити обстановку наукової неінформованості. Тому необхідне оперативне інформування широкої громадськості про зняття необґрунтованих обмежень на використання окремих категорій документів.

Матеріальний бар'єр, особливо у сучасних умовах, є вагомою перепорою для архівних розвідок. Відсутність комп'ютерного зв'язку між окремими державними архівами або загальноукраїнської бази даних не дозволяє користувачеві оперативно отримувати інформацію за своєю пошуковою темою, що призводить до невиправданих поїздок, значних втрат часу, або навпаки, неможливості здійснити необхідні наукові відрядження з пошуковою метою.

Слід виділити також мовний бар'єр, особливо характерний для архівів західного та південного регіонів України, які зберігають документи латиною, польською, німецькою, угорською, румунською, єврейською мовами. Для користувача це створює додаткові ускладнення, вимагає володіння цими мовами. Певним бар'єром є також наявність галузевих архівних установ, які

здійснюють довготривале зберігання специфічних архівних документів. Фактично дослідник не має жодних довідників про зміст цих документів і не має відомостей про те, яка архівна інформація може там міститися.

Невирішені проблеми архівної евристики суттєво впливають на ефективність використання НАФ. У сучасних умовах щорічно у науковому та суспільному обігу перебуває інформація лише кількох відсотків документів НАФ.

2. Використання документів комуністичних спецслужб. Закордонний досвід

«Демократія починається тут».

Напис на фасаді Національного архіву США

Свобода доступу до інформації давно визнана невід'ємним елементом демократичного суспільства. Більше того, її можна вважати критерієм для вимірювання рівня розвитку демократії. Що більш відкритою і доступною для громадськості є інформація про діяльність органів влади, то міцнішими є демократичні засади, на які вони спираються у своїй роботі. І навпаки, намагання приховати інформацію, прикриваючись численними обмежувальними положеннями законодавства, є тривожним показником відходу від цих засад.

У розвинених державах загальноприйнятим стає принцип, сформульований провідними світовими експертами: громадський інтерес до інформації повинен мати перевагу перед будь-якими обмеженнями.

Цей принцип стосується не лише актуальної інформації, що описує сьогодення, а й даних про близьке і далеке минуле. Тому питання вільного доступу до архівів розглядається в більшості країн саме в загальному контексті доступу до інформації і також є важливим критерієм дотримання в суспільстві демократичних норм.

Зважаючи на це, Рада Європи 13 липня 2000 року прийняла спеціальні **«Рекомендації країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів»**. Головним мотивом документа є теза про те, що жодна країна не може стати демократичною, не забезпечивши власним громадянам права на правду про своє минуле. І саме архівні документи є головним інструментом для відтворення цієї правди.

Подолання наслідків тоталітаризму немислиме без відкриття архівів, які містять інформацію про злочини режиму. Особливо це стосується архівів спецслужб тоталітарних держав, які не лише забезпечували їх життєдіяльність, а й ретельно збирали інформацію про настрої в суспільстві для можливого придушення противладних проявів. У звіті Міжнародної ради архівів, підготовленому для ЮНЕСКО, з приводу особливої цінності таких документів зазначалося: «Тільки архіви, особливо архіви поліції і розвідувальних служб, які контролювали народ, можуть відобразити приховані соціальні конфлікти, притаманні цим режимам. На відміну від публічного образу, який такі режими намагалися представити, їхня справжня природа може бути розкрита у файлах і

реєстрах служб безпеки»². У 1993 році Міжнародна рада архівів утворила спеціальну експертну групу для узагальнення наявного на той час досвіду та вироблення загальних рекомендацій щодо роботи з так званими архівами репресій.

Робота групи, в якій були представлені архівісти посткомуністичних держав Східної та Центральної Європи, а також Іспанії, Чилі та ПАР, тривала протягом 1994—1995 років і завершилася напрацюванням низки важливих теоретичних положень. На думку експертів, збереження документів колишніх спецслужб має служити реалізації як колективних прав громадян (право на правду, право знати осіб, винних у репресіях), так і індивідуальних прав (право досліджувати долю постраждалих у роки репресій родичів, право на реабілітацію та компенсацію за репресії, право на наукові дослідження). Зважаючи на це, у звіті стверджується, що «записи, створені чи накопичені репресивними органами, повинні бути передані під контроль нових демократичних органів влади за першої-ліпшої можливості, і ці органи влади повинні детально регламентувати їхнє зберігання. Демократичні органи влади повинні створити комісії, відповідальні за управління цими сховищами, і архівні працівники повинні бути тісно залучені до роботи комісій [...]. Органи безпеки повинні забезпечити передачу обраних досьє і документів або до національних архівів, або до інституцій, що мають справу з компенсаціями та виплатами жертвам репресій чи усуненням колишніх посадових осіб, або до Комісій правди. Документи колишніх репресивних органів повинні зберігатися в архівних установах національної системи архівів або в інституціях, створених для ідентифікації колишніх посадових осіб, компенсації жертвам репресій чи забезпечення колективних та індивідуальних прав».

Зазначені вище рекомендації достатньо близькі до сьогоденної світової практики, адже їх розробники здебільшого самі мали досвід роботи з такими архівами. Ідеться насамперед про фахівців із посткомуністичних країн Східної Європи, які станом на 1995 рік вже значною мірою вирішили проблеми зі збереженням і використанням цих документів.

Не менш корисним, але більш драматичним для формулювання рекомендацій був досвід інших країн — Чилі, Зімбабве, Греції, де було цілковито знищено архіви репресивних органів, і таким чином громадяни були позбавлені можливості дізнатися правду про драматичне минуле. Україна, в якій питання архівів спецслужб радянського періоду досі залишається невирішеним, може і повинна скористатися рекомендаціями експертів і, головне, має можливість проаналізувати досвід країн, у яких ці питання було розв'язано. Очевидно, в цьому аспекті найцікавішим для нас буде досвід країн Центральної та Східної Європи, що пережили спільно з нами комуністичне минуле.

Доля документів спецслужб після падіння режимів у цьому регіоні була різною. Як слушно зауважили експерти Міжнародної ради архівів, «шлях, яким репресивний режим припинив існування, визначає значною мірою майбутнє його архівів». Тому в державах, де повалення комуністів стало результатом

динамічних «оксамитових революцій» 1989—1990 років, більшість документів колишніх спецслужб вдалося зберегти. До прикладу, активні громадські акції в Берліні дозволили врятувати більшість матеріалів комуністичної спецслужби Штазі, тоді як аналогічні документи в інших східнонімецьких містах таки було знищено.

«Падіння репресивної системи відбувається не моментально, — писав із цього приводу Анджей Жеплінський. — Зазвичай йому передують безліч симптомів. І, звичайно, найкраще про ці симптоми бувають інформовані працівники спецслужб. Крім того, між переходом влади до політиків-демократів і встановленням контролю над спецслужбами проходить кілька місяців. Протягом цього досить тривалого періоду офіційні особи можуть спробувати вилучити з архівів деякі документи».

Ілюстрації цієї тези дають архіви країн Прибалтики: темп революційних змін тут був дещо повільніший, ніж в інших країнах Східної Європи, і це дало можливість керівництву радянського КГБ вивезти значну частину документів чи знищити багато з них на місці, коли евакуація стала неможливою.

Тому сьогодні маємо архіви, які дуже відрізняються за змістом (у деяких із них збережено лише інформацію органів комуністичної безпеки, в інших додатково матеріали судів, прокуратур, органів внутрішніх справ, місцевих комуністичних партій) і за обсягом документів. За офіційною інформацією, поданою «Європейською мережею державних установ, які займаються документами таємних поліцій» (до мережі не входять країни Прибалтики, тож інформація про них відсутня), один із найменших архівів такого роду збережено у Словаччині — його обсяг 1,8 кілометра полиць; в Угорщині — 4, в Німеччині — 4,6, в Болгарії — 20, у Чехії — 34 і найбільший в Польщі — понад 87 кілометрів. Румунія подала інформацію у звичнішій для українських дослідників одиниці вимірювання — 1 800 тис. справ у 2 300 тис. томів.

Подальше використання цих документів регламентувалося через ухвалення парламентами держав спеціальних законодавчих актів. Такі акти прийняті і діють в таких країнах:

- Албанії (закон № 10034 від 22 грудня 2008 року «Про чистоту іміджу посадових осіб та виборних органів»),
- Болгарії («Закон про доступ і розкриття документів та оголошення належності болгарських громадян до органів державної безпеки й розвідувальних служб Болгарської народної армії»),
- Естонії («Закон про збір, реєстрацію, зберігання й використання матеріалів органів зовнішньої безпеки держави або розвідки, які діяли в Естонії»),
- Латвії («Закон про зберігання й доступ до звітів колишнього Комітету державної безпеки і про перевірку фактів щодо співробітництва окремих осіб із КГБ»),
- Литві (постанова Уряду Литовської Республіки про затвердження Положень про доступ і використання обмежених документів спеціальної частини Національного документального фонду),
- Німеччині (закон «Про матеріали служби державної безпеки колишньої

Німецької Демократичної Республіки)),

- Польщі (закон «Про розкриття інформації про роботу державних службовців в органах державної безпеки і про співробітництво з цими органами в 1944—1990 роках»; «Закон про Інститут національної пам'яті — Комісію з розслідування злочинів проти польського народу» від 18 грудня 1998 року),

- Румунії (закон «Про доступ осіб до своїх справ і про розкриття інформації про політичну поліцію»),

Словаччині (закон «Про доступ до документів, пов'язаних із діяльністю служб державної безпеки в 1939—1989 роках, про створення Інституту національної пам'яті та про внесення змін до деяких законів (Закон про національну пам'ять), зі змінами»),

- Угорщині (закон «Про вивчення діяльності спецслужб колишнього режиму і створення Історичних архівів національних спецслужб»),

- Чехії («Закон, яким визначаються деякі інші умови виконання службових обов'язків», закон «Про Інститут дослідження тоталітарних режимів і Архів органів безпеки»).

Як видно із самих назв законів, їхньою метою було не лише збереження документів, а й використання їх у процесах так званої люстрації, тобто перевірки певних осіб (передусім політиків та державних чиновників) на предмет співпраці з комуністичними каральними органами.

Архівні матеріали також стали основою для відновлення справедливості щодо репресованих комуністичною владою осіб, їхньої реабілітації та можливої компенсації завданих їм збитків. Після завершення цих процесів більшу увагу звернено саме на вивчення цих документів та використання їх у наукових дослідженнях.

Очевидно, особливості доступу до цих документів, визначені національними законами, відрізняються в різних країнах залежно від історичних умов та правової культури. Але найважливіше, що об'єднує ці країни, — це принцип, за яким матеріали колишніх спецслужб виділені на законодавчому рівні в окрему категорію і означені як особливо важливі. Завдяки цьому і фігуранти цих паперів, і дослідники мають широкі можливості для отримання інформації. Крім законодавчого виокремлення документів проводилося їх фактичне вилучення з-під опіки державних органів безпеки і оперативне перевезення до нових сховищ. До прикладу, у Польщі масштабний процес передачі всіх матеріалів каральних органів комуністичного періоду (тобто органів безпеки, міністерства внутрішніх справ, міністерства оборони, міністерства юстиції, прокуратур та судів) було здійснено протягом 60 днів.

Одним з перших таких законів було прийнято в **Німеччині** — ще грудні 1991 року. Завданням акта його автори визначили:

- «1. Полегшення індивідуального доступу до персональних даних, зібраних службою державної безпеки, для з'ясування ступеня впливу на особу з боку служби державної безпеки.

2. Захист особи від порушень її права на приватне життя, що викликані

використанням персональних даних, зібраних службою державної безпеки.

3. Забезпечення та стимулювання історичної, політичної і юридичної переоцінки діяльності служби державної безпеки.

4. Надання громадським організаціям та приватним особам доступу до інформації, необхідної для досягнення цілей, проголошених у даному законі»⁸.

Відповідно до окреслених завдань користувачами зібраної в архівах інформації можуть бути особи, що постраждали від дій спецслужб, їхні родичі, а також дослідники та журналісти. Щодо постраждалих в законі зазначено, що вони мають право отримати інформацію як про співробітників органів безпеки, що вели їхні справи, так і про осіб, що надавали спецслужбам таємні відомості.

Окрема стаття закону присвячена використанню документів для політичного та історичного аналізу. Дослідники мають доступ до всіх матеріалів архівів колишніх спецслужб, єдиним обмеженням при цьому є наявність у них персональних даних. У такому випадку дослідник може працювати з копіями документів, в яких вилучено конкретні імена та прізвища (проведено так звану анонімізацію). Що важливо, обмеження на захист персональних даних не поширюється на співробітників державної служби безпеки, осіб, які співпрацювали з нею на платній основі, історичних фігур, політичних та державних діячів, «якщо ці дані стосуються їхньої ролі в сучасній історії або виконання ними службових обов'язків».

Оскільки німецький закон був одним із перших законів про архіви комуністичних спецслужб, його ключові положення знайшли своє відображення у законодавчих актах інших посткомуністичних держав. Серед них найважливішими були такі: доступ до інформації про осіб, причетних до функціонування комуністичних органів безпеки та карально-репресивної системи; захист персональної інформації про згаданих у документах третіх осіб через анонімізацію; право особи, що постраждала від діяльності спецслужб, на певний час обмежити до ступ до своєї справи; вимоги більшої відкритості інформації стосовно публічних осіб; відповідальність дослідників за можливе розголошення особистої інформації. Загалом головним мотивом цих законів став пріоритет захисту прав жертв тоталітарних режимів перед правами осіб, які працювали на ці режими.

Головними користувачами архівної інформації визначено три категорії: особи, які фігурують у документах, та їхні родичі; історики, що вивчають комуністичний період; журналісти. У більшості країн немає суттєвої різниці в організації роботи в архівах щодо цих категорій, як обмежень щодо громадянства особи, яка шукає інформацію. У деяких країнах (Румунія, Угорщина, Польща) для роботи в архівах необхідно офіційне звернення від наукової установи, редакції чи власників засобу масової інформації. Доступ до архівних документів є безкоштовним, оплата передбачається лише за додаткові послуги (виготовлення копій тощо).

Певні відмінності в законодавстві посткомуністичних держав здебільшого стосуються окремих деталей організації роботи в архівах.

Польське законодавство передбачає повний доступ до документів про державних службовців та політиків; зазначено, що у копіях документів

«особисті дані третіх сторін робляться анонімними». Особа, яка була об'єктом зацікавлення спецслужб, може надавати уточнення, доповнення та поправки до інформації, що міститься в документах. Крім того, вона має право заборонити доступ до матеріалів про себе на 50 років.

Це право не поширюється на колишніх співробітників органів безпеки. Останні можуть ознайомитися в архівах з інформацією про себе, проте їм відмовлено в доступі до документів про їхню діяльність як співробітників спецслужби. Подібні умови роботи сформульовані **угорським законом**, який також передбачає анонімізацію персональної інформації (за винятком співробітників спецслужб). Строк захисту особистих даних чітко визначений законом: 30 років після смерті особи; якщо дата смерті невідома — 90 років від дня народження; якщо й дата народження невідома — 60 років від часу створення документа. Особи, які постраждали від органів безпеки, можуть заборонити доступ до інформації про себе, але не більше як на 90 років від дати створення документа. Цього права позбавлені колишні співробітники спецслужб, які, крім того, не мають права на доступ до інформації про свою діяльність як працівників каральних органів.

Найбільш ліберальним щодо доступу до архівів колишніх спецслужб є **законодавство Чехії**. У цій країні документами можуть вільно користуватися всі громадяни та іноземці; не відбувається жодної анонімізації осіб, згаданих у документах. За можливе розголошення особистої чи конфіденційної інформації відповідальність несе особа, яка його здійснила.

Для реалізації спеціальних завдань, передбачених зазначеними законами, в більшості посткомуністичних країн створено спеціальні державні органи, які займаються як упорядкуванням отриманих архівів, так і організацією історичних досліджень та юридичних процесів проти осіб, запідозрених у співпраці з каральними спецслужбами.

Однією з перших стала утворена німецьким парламентом 20 грудня 1991 року установа, очолювана Федеральний уповноваженим з документів служби державної безпеки колишньої НДР (www.bstu.bund.de). Протягом 1990-х років подібні установи виникли майже у всіх посткомуністичних країнах. У Польщі (www.ipn.gov.pl) та Словаччині (www.upn.gov.sk) вони діють під назвою «Інститут національної пам'яті», у

Чехії — «Інститут дослідження тоталітарних режимів» (www.ustrcr.cz). В Естонії цим займається Інститут історичної пам'яті (www.mnemosyne.ee), створений в 2008 році. Він фактично продовжив діяльність Міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства. У Литві діють Центр досліджень геноциду та резистансу Литви (www.genocid.lt) та Міжнародна комісія з оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів (www.komisija.lt). Латвійське товариство дослідження окупації (www.loib.lv) створене в 2009 для продовження роботи Комісії з визначення кількості жертв тоталітарного окупаційного режиму, пошуку масових поховань, узагальнення інформації про репресії і масові депортації і визначення втрат, завданих Латвійській державі та її мешканцям. У Болгарії діє Комісія з відкриття документів і оголошення про належність болгарських громадян до державної безпеки і розвідувальної

служби Болгарської народної армії (www.comdos.bg); у Румунії — Національна рада з вивчення архівів Секурітате (www.cnsas.ro) та Інститут досліджень злочинів комунізму і пам'яті про вигнання (www.crimelecomunismului.ro); в Словенії — Дослідницький центр національного примирення (www.scnr.si).

На початковому етапі архіви колишніх спецслужб були частиною більшості цих інституцій, оскільки саме співробітники інституції забезпечували їхнє впорядкування та організацію доступу. Згодом, після завершення процесів люстрації, документи або залишилися фондами архівних підрозділів цих інституцій (як у Польщі, Словаччині, Німеччині, Румунії, Болгарії), або були виділені в окремі спеціальні архіви (до прикладу, Архів органів безпеки в Чехії, Особливий архів Литви, Історичні архіви державної безпеки в Угорщині).

Розвиток цих структур значною мірою залежав від політичної ситуації в країні, тому був неоднаковим. Наприклад, в Албанії, попри наявність спеціального закону про архіви комуністичної спецслужби, значної діяльності розгорнуто не було. Після хвилі політичних скандалів, пов'язаних із процесами люстрації, більшість із названих інституцій зосередилася на дослідженнях тоталітарного минулого і наданні інформації про жертви місцевих режимів. У зв'язку з цим посилилася діяльність архівістів із максимального спрощення доступу до архівів колишніх спецслужб: створювалися електронні бази даних, проводилося копіювання документів на цифрові носії. Інститут національної пам'яті в Словаччині повідомив, що щороку виготовляються електронні копії із 250 тис. аркушів документів. Ще інтенсивніше ця робота реалізується в чеському Інституті дослідження тоталітарних режимів, співробітники якого оцифровують близько 30 тисяч аркушів на день.

За ініціативи Центру досліджень геноциду і резистансу Литви у співпраці з істориками з Латвії та Естонії створено спеціальний **сайт «Документи КГБ»**¹⁰, на якому розміщуються копії електронних документів радянських спецслужб, що стосуються їхньої діяльності на теренах Прибалтики. Чеський Інститут досліджень тоталітарного режиму спільно з Архівом органів безпеки започаткував видання спеціалізованого збірника з оглядом таких документів. Аналогічне видання про польські документи підготували співробітники Бюро з надання доступу і архівації документів Інституту національної пам'яті. У 2009 році архівісти цього інституту опублікували путівник по своїх архівах з коротким описом понад 3 000 фондів.

В останні роки посилилися спроби координації діяльності інституцій, які займаються документами комуністичних спецслужб.

2007 року започатковано щорічну міжнародну конференцію «Діяльність НКВД-КГБ і їхня співпраця з іншими секретними службами в Центральній та Східній Європі 1945—1989 років». У грудні 2008 року створено «**Європейську мережу державних установ, які працюють з документами комуністичної таємної поліції**», до якої ввійшли установи Чехії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. 14 жовтня 2011 року в Празі створено «Платформу європейської пам'яті та сумління», яка об'єднала 21 державну установу з 13 країн. Метою нової організації оголошено об'єднання зусиль задля поширення інформації про діяльність тоталітарних режимів і вшанування

пам'яті їхніх жертв.

На пострадянському просторі Литва, Латвія та Естонія наразі залишаються єдиними країнами, в яких існує спеціальне законодавство щодо архівів комуністичних спецслужб і здійснюється цілеспрямована робота з їхнього вивчення. В інших державах, які входили до складу ССРСР, така діяльність залишилася у сфері намірів.

Яскравим прикладом у цьому плані залишається Росія. Як і в інших посткомуністичних державах, питання архівів комуністичних органів безпеки тут актуалізувалося в результаті революційних політичних перетворень. У Москві вони відбулися пізніше, ніж у Східній Європі, — у серпні 1991 року після провалу перевороту під керівництвом так званого ГКЧП. Рішенням президента Росії Бориса Єльцина архіви комуністичної партії та КГБ було негайно опечатано. Таким чином демократи не керівництвом намагалося передусім зберегти архіви, які могли бути знищені після поразки комуністів. 24 серпня 1991 року видано указ Президента РСФСР про передачу документів із партійних та кагебістських сховищ у державні архіви. Для реалізації цього завдання восени 1991 року створено спеціальну Комісію з організації передачі-прийому архівів КПРС і КГБ ССРСР на державне зберігання і їх використання. Головою комісії призначено відомого російського історика Дмитрія Волкогонова, до її складу включено активістів громадських організацій, що вивчали злочини комуністичного режиму, зокрема «Меморіалу».

Проте первісний запал нової влади швидко згас, і справа передачі документів почала гальмувати. У результаті комісія, яка діяла від 1991 до 1993 року, зуміла провести передачу в повному обсязі лише архівів комуністичної партії. Архіви КГБ (за інформацією дослідників, на момент розпаду ССРСР у 1991 році в російських архівах зберігалось 4,8 мільйона справ) залишилися у віданні його наступника — Федеральної служби безпеки Росії. У 1992 році спеціальна комісія прийняла рішення про передачу в державні архіви всіх документів комуністичних спецслужб, створених понад 15 років тому. Новіші документи КГБ мали тимчасово залишатися в новій спецслужбі. Передачі підлягали фільтраційні справи на осіб, які перебували в німецькому полоні;

архівно-кримінальні справи на репресованих радянською владою; справи на співробітників органів безпеки з терміном давності не менше 30 років; матеріали так званого таємного діловодства; нормативно-розпорядчі документи; конфіскати.

Передача документів спочатку призупинилося (офіційною причиною називався брак приміщень у державних архівах), а потім і припинилося взагалі. У 1993 році ліквідовано спеціальну комісію з передачі архівів, яка так і не завершила своєї роботи. А в 1995 році російський парламент прийняв нову редакцію закону «Про оперативно-розшукову діяльність», згідно з яким інформація про оперативно-розшукову діяльність, імена осіб, які співпрацювали з КГБ, знову оголошувалися державною таємницею. Подальші політичні зміни в Росії, прихід до влади нового президента Владіміра Путіна, офіцера КГБ, поставили остаточну крапку на спробах передати важливі історичні документи із відання діючої спецслужби в окрему архівну чи

дослідницьку інституцію. Закриття цих архівів суттєво призупинило дослідження злочинів комуністичного режиму і стало передумовою кампанії реабілітації радянського минулого, яка досі триває в Росії

Проблемою для багатьох пострадянських республік є те, що російське керівництво не лише закриває архіви у своїй країні, а й активно намагається накидати свої стандарти іншим, користуючись своїми геополітичними впливами. 2004 року було укладено першу угоду між Росією, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Таджикистаном і Киргизстаном, яка мала б регулювати політику у галузі розсекречення архівів.

У 2011 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ СНД, яке відбулося 8 квітня у Києві, погоджено текст ширшої угоди між країнами — учасниками цього міждержавного об'єднання. Згідно з текстом документа будь-який архів, що хотів би відкрити доступ до документів радянського періоду, повинен надіслати запит до спеціально визначеного компетентного органу національного рівня з переліком вихідних даних архівних матеріалів та обґрунтуванням потреби зняти з них гриф.

Цей компетентний орган спрямовує інформацію в аналогічні структури країн-підписантів, які розглядають запит колег відповідно до національного законодавства. Розгляд може тривати до півроку і довше, якщо це попередньо погоджено. Коли всі уповноважені структури висловили свою позицію, держава, установа якої подала запит, своїм рішенням або розсекречує відповідні документи, або відмовляє в цьому, але за умови, що отримано згоду всіх країн — учасниць угоди. Якщо ж країна вирішила засекретити архівні документи, вона спрямовує цим країнам запит про «необхідність і строки захисту», після чого країни-підписанти «вживають заходів» для захисту секретних відомостей. Угода забороняє країнам ухвалювати самостійні рішення про розсекречення інформації, якщо вона зачіпає інтереси інших країн-учасниць. Очевидно, що така складна процедура по суті зупинить відкриття архівів комуністичних спецслужб ССРСР, і саме це є її головним політичним завданням. Крім Росії, яка виступила ініціатором, угоду на початок 2012 року вже підписали Білорусь, Вірменія, Таджикистан, Узбекистан.

Загалом порівняння ситуації у посткомуністичних країнах, які відкрили архіви колишніх спецслужб або досі не зробили цього, є найкращим аргументом на користь важливості цих процесів не лише для істориків, а й для суспільства в цілому. Адже демократизація стала незворотною лише там, де цей процес відбувся повною мірою. Тож демократія і справді починається в архівах.

ТЕМА. ЗАРУБІЖНІ АРХІВИ ТА ЗАРУБІЖНА АРХІВНА УКРАЇНКА

План

1. Зарубіжні архіви
2. Зарубіжна архівна українка
 - а) Український комплекс
 - б) Зарубіжний комплекс

в) Проблеми повернення зарубіжної україніки

Сучасний історик-архівіст не може обійтися без знань про зарубіжні архіви, особливості організації та тенденції розвитку архівної справи в інших країнах. Це особливо важливо за умов входження української архівістики у світовий архівний простір, природним зростанням інтересу українських істориків до інформаційних можливостей зарубіжних архівних фондів. Організація та управління архівною справою в зарубіжних країнах, організація і експертиза поточних документів, забезпечення зберігання й використання документальних матеріалів, оперативне впровадження в архівну справу новітніх технологій, підготовка архівних кадрів, організація приватних архівів, міжнародний обмін архівною інформацією, інші аспекти практики архівного будівництва мають багато цікавого і повчального для архівістів України. Крім того, за межами України у державних, корпоративних, церковних і приватних архівах та колекціях, бібліотечних і музейних зібраннях різних країн зберігаються величезні масиви інформації щодо історії та культури України; за кордоном перебуває також частина писемної історико-культурної спадщини України.

1. Зарубіжні архіви

Розглянемо основні типи та структуру архівів провідних країн світу, характерні тенденції розвитку архівної справи, основні правові засади функціонування архівної системи.

Осмислення єдності архівного фонду держави як системи та необхідність пошуків найзручнішої її організації на раціональному рівні здійснювалися в Західній Європі наприкінці 18 – в першій половині 19 ст. Створення спеціальних архівних установ було результатом суттєвого збільшення обсягів документів, деструктивних процесів в архівах, викликаних революціями та іншими соціальними катаклізмами. Тому, природно, виникли перші спроби закласти єдине наукове підґрунтя організації комплексів документів для всіх державних архівів і розроблення принципів архівознавства.

Нинішня структура архівів західноєвропейських країн в цілому остаточно викристалізувалася після другої світової війни. До неї входять **державні (національні та відомчі), корпоративні та приватні** архіви. Мережа державних і приватних архівів відбиває систему державного управління, що склалася в різних країнах, її правову основу, адміністративно-територіальний поділ, рівень культури.

Систему **державних** архівів складають центральні та місцеві архівні установи. Центральні державні архіви мають статус **Національних архівів** і виконують ідентичні функції: зберігають національну архівну спадщину, удоступнюють її для громадян, що прагнуть отримати архівну інформацію, організують роботу з поточними урядовими документами. Водночас у різних країнах вони значно відрізняються один від одного з огляду на національні та

історичні традиції, фінансові та кадрові ресурси, архівне законодавство.

Відомчі або галузеві архіви зберігають документальні матеріали, що створюються в результаті діяльності окремих державних установ і відомств. У багатьох країнах існують **відомчі історичні архіви**. Наприклад, у Франції це – Архів Міністерства закордонних справ, Архів сухопутних військ, Архів Міністерства морського флоту, Архів Міністерства військово-повітряних сил, Архів Державної Ради. Діяльність відомчих архівів, як правило, перебуває під наглядом національних архівних установ, які надають їм методичну допомогу.

Корпоративні архіви зберігають документальні матеріали різних громадських, наукових, культурно-освітніх та інших недержавних установ і, як правило, є самоврядними і не підлеглими урядовим архівним органам.

В організації роботи з **приватними архівами** великий досвід, вартий використання, накопичений в багатьох країнах Заходу, зокрема в Канаді та США.

За принципами побудови і управління в світі існують два основних типи архівних систем – **централізована**: Франція, Бельгія, Данія, Греція, Італія, Нідерланди, Португалія та **децентралізована**: США, Канада, ФРН, Швеція, Англія, Іспанія, Японія (детальніше див. розділ 3 “Архівна система та мережа архівних установ”). Створені в різні епохи, НА підпорядковуються різним урядовим відомствам – міністерствам науки (Бельгія), культури (Данія, Іспанія, Люксембург), національної освіти та культури (Франція), добробуту, охорони здоров'я і культури (Нідерланди), міністерствам внутрішніх справ (Румунія, Словаччина, Чехія), Міністерству юстиції (Латвія). Державна архівна служба Російської Федерації має подвійний рівень підпорядкованості (президент та уряд). У Литві і Молдові архівна система, подібно до України, підпорядкована уряду, у Білорусі – адміністрації президента. В Німеччині, залежно від федерального устрою її земель, НА підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ, федеральному канцлеру або бундестагу, в Португалії – президентові Ради міністрів, в Англії та Уельсі – лорду-канцлеру. НА США безпосередньо підпорядкований федеральному урядові.

У країнах з централізованими системами місцеві (регіональні) архіви звітують перед центральною (національною) архівною службою. У ФРН, наприклад, немає центральної архівної адміністрації на загальнодержавному рівні. Бундесархів зберігає документи федерального уряду; регіональні архіви – архіви земель – і місцеві архіви перебувають під юрисдикцією земель, кожна з яких має свою архівну організацію. В Англії та Уельсі юрисдикція державного архіву поширюється лише на центральні урядові архіви Англії та Уельсу, місцеві архіви мають свої незалежні від центральної адміністрації архівосховища. В Іспанії спостерігається тенденція до подальшої автономізації 17 провінційних архівних установ; НА відповідає за збереженість лише історичних документів. У Нідерландах органи місцевої влади мають свої архівосховища, якими керують місцеві секретарі або професійні архівісти. В Італії муніципалітети, провінційні і регіональні архівні ради організують окремі служби з видачі дослідникам документів, що мають 40-річний термін зберігання. В Англії та Шотландії документи, створені центральним урядом,

можуть, за спеціальною згодою, передаватися на зберігання в архіви графств. Нині 20% таких матеріалів зберігаються за межами державного архіву; останній має право контролювати умови зберігання лише цих документів.

В Англії, Бельгії, Греції, Ірландії, Італії, Нідерландах, Португалії, Франції міністр, відповідальний за стан архівів, має у своєму розпорядженні консультативні архівні комітети, до складу яких входять головний архівіст країни, представники урядових та громадських установ і організацій, технічні експерти.

У багатьох західних країнах існують і так звані проміжні **архіви**, які приймають на тимчасове зберігання й використання документи від різних відомств, установ і організацій і згодом після експертизи частину цих документів передають на постійне зберігання до центральних державних архівів. У більшості країн здійснюється контроль з боку національних архівних служб як за проміжними, так і за поточними архівами; інколи він охоплює повний “життєвий цикл” документа – з моменту його створення до остаточного розміщення в архіві.

Заслуговує на увагу порядок доступу до архівної інформації в західних країнах. У більшості з них право доступу до архівів відоме з початку 19 ст. На практиці його застосування варіюється в кожній окремій країні, переважно з точки зору одного критерію – терміну, протягом якого документи не видаються дослідникам. Країни-члени Ради Європи прийняли загальну угоду, яка обмежує дату в 30 років (Нідерландах – 20 років). Національні закони про свободу інформації подібні до американського, вони прийняті провідними європейськими країнами протягом останніх 15 років. Ці закони відкривають громадянам вільний доступ до адміністративних документів незалежно від часу їх створення, при умові, що цим не буде заподіяно шкоду особистому життю окремих громадян та державі в цілому.

В національних архівних законодавствах західних країн існують три категорії документів, доступ до яких протягом певного часу закритий.

Перша – це документи з захисту приватної таємниці громадян (100 років від часу створення – у Бельгії, 80 років – у Данії; 30 років після смерті людини; якщо дата смерті невідома, то 110 років від дня народження; в Іспанії – відповідно 25 і 50 років; в Італії – 70 років від часу створення документів; у Великобританії – від 50 до 100 років залежно від виду документа).

Друга – це документи, що захищають безпеку держави (60 років після створення документа – у Франції, 50 років – в Італії, від 50 до 100 років – в Англії).

Третя категорія охоплює документи, що охороняють економічні інтереси громадян та підприємств (від 30 до 60 років – у різних країнах, 80 років – у Німеччині).

У законах деяких країн (Німеччина, Греція, Нідерланди, Португалія) обмеження доступу обумовлені захистом документів з огляду на їхній фізичний стан. Низка інших обмежень доступу до архівних документів впливає не з архівних, а із законів про національну оборону, судочинство, про особистий статус, податки, статистику, комерційну таємницю тощо; окремі з них

вступають у протиріччя з архівним законодавством. Тому на перспективу передбачається провести гармонізацію європейського архівного законодавства щодо доступу до документів з урахуванням інших законів, громадянського статусу, середньої тривалості життя в Європі.

Зупинимося детальніше на аспектах правових засад зарубіжної архівістики, що стосуються загальнодержавного архівного законодавства, державного або національного архівного фонду.

У більшості західних країн (США, Канада, Швеція, ФРН, Японія та інші) централізованого управління архівною справою не існує. Діяльність архівів регламентується актами, серед яких є й закони про державні архіви. Подекуди європейська практика (Франція, Іспанія, Швеція) передбачає регулювання правових відносин між державою і власниками громадських та приватних архівів, визначає права розпорядження документами і державного контролю над ними. Тому концепція державної реєстрації та опису культурної спадщини, що зберігається поза державними архівами, активно підтримується в цих країнах.

У західних державах немає спеціальних законів про державний або національний архівний фонд. Закони, як правило, регулюють правовий статус, управління та діяльність НА, державних та федеральних органів і концентрують увагу на проблемах схоронності, доступу, власності, авторських прав, а також юридичних та фінансових питаннях використання документів, їх переміщення за кордон (у цих ситуаціях архіви найчастіше оцінюються як державна нерухомість і підпадають під відповідне законодавство). Немає єдиного загальнодержавного закону стосовно архівної справи і в США. Тут вона регулюється законами кількох рівнів (федерального рівня, рівня штату, місцевої влади). Декілька законів, що враховують різні форми власності та специфічні фонди (переважно федеральної власності), також регулюють архівну справу. Серед загальнонаціональних, наприклад, можна навести Закон про таємницю, Закон про систему федеральних архівів та управління, Закон про зберігання архіву документів та матеріалів Президента, Закон про авторські права, Закон про Президентський архів, Закон про Адміністрацію НА (1984), Закон про архівну колекцію документів у справі замаху на Президента Дж.Ф.Кеннеді. Основні питання архівних законів США, як, до речі, й інших країн, які не порушували природний стан соціальних відносин та основ власності, – проблеми управління архівною справою та доступу до інформації. Приклади більш централізованого підходу до державної юрисдикції архівної спадщини подає Австралія (Австралійський Союз держав Південної Півкулі), що входить до Британської співдружності, і також має окремі закони в кожному з шести штатів федерації (наприклад, архівні закони Тасманії, Нового Південного Уельсу тощо), які регламентують функціонування державних установ. Показовим є поєднання в єдиному законодавчому акті архівного та бібліотечного законодавства, наприклад у Квінсленді та в Південній Австралії.

Особливістю юридичної практики західних країн є відкритість законодавства про різні види і типи фондів. Усю сукупність законодавчих актів можна розцінювати як поєднання централізованого управління архівними

установами.

Зупинимося докладніше на деяких аспектах організації архівної справи в окремих країнах Заходу.

Регіональні **архіви**, створені Законом 1983 р. про децентралізацію як тимчасові сховища, зберігають документи урядових установ регіонального рівня. Вони підпорядковані директорам архівних служб регіону.

Департаментських архівів налічується 99 для території колишньої метрополії і 2 для заморських земель (Нова Каледонія і французька Полінезія). Тут зберігають папери установ, ліквідованих у 1790 р., і фонди департаментської адміністрації наступних режимів. Загальна довжина усіх департаментських архівів перевищує 1000 км. Майже половина з них має путівники.

Комунальні (муніципальні, тобто міські) і **госпітальні** архіви нині, за кількістю комун, налічують 36000 архівосховищ. Відповідальність за їхню роботу цілком покладається на мера; водночас вони перебувають під постійним контролем директора служб архівів департаменту. У них зберігаються реєстри з записами актів громадянського стану, кадастри (описи земельних володінь), рішення муніципальної ради тощо. Госпітальні архіви майже не відрізняються за своїм юридичним станом від комунальних. У невеликих центрах відповідальним за збереження документації призначається лікар. Документи, створені понад 100 років тому, як правило, передаються до департаментських архівів.

Специфічні особливості має архівна система і структура архівних установ ФРН. Вона відбиває своєрідність історичного розвитку її адміністративно-територіальних одиниць і є типовим зразком децентралізованої архівної системи. За умов відсутності єдиної централізованої архівної системи у ФРН діє розгалужена й різноманітна система архівів, що враховує історичні традиції, федеративний устрій та власницькі засади документотворення і досягла високого рівня раціонального використання ретроспективної документної інформації. Німецька демократична республіка (НДР) свідомо зруйнувала традиції і німецькі федералістські принципи. Замість старих 5 земель було створено 14 нових округів, їхні матеріали були розосереджені по 9 державних архівах і їхніх філіях. Усі вони підпорядковувалися Державному архівному управлінню МВС у Потсдамі. Після возз'єднання Німеччини між архівістами західних і східних земель спонтанно, без участі будь-яких центральних установ, склалися стосунки взаємодопомоги і рівноправного співробітництва, активно йшов процес обміну спеціалістами, наданням нових технологій, що сприяло успішній інтеграції та подоланню розбіжностей в архівних системах. На відміну від колишньої НДР, архівна справа у ФРН не була централізована, тут не було центрального архівного управління. Колишній Райхсархів відповідав за документи імперського уряду, його міністерств та відомств. Він не мав права давати вказівки архівним структурам у німецьких державах і землях. Те саме стосується створеного в 1952 р.

Федерального архіву в Кобленці, на який покладено зберігання документів конституційних органів, центральних урядових установ, збройних сил, федеральних корпорацій, інших інституцій федерального уряду, німецьких центральних установ, що діяли в зонах окупації, Німецького рейху (1871-1945 рр.), Німецького Союзу (1815-1866 рр.). У кожній землі діб свій федеральний архівний закон, хоча основні положення федерального і земельних архівних законів збігаються. Як правило, **державні архіви земель** мають давню історію і зберігають компактні комплекси документів, починаючи з часів середньовіччя, ядро яких становлять урядові матеріали колишніх незалежних земель, федеральний і земельні архіви тісно співпрацюють у рамках постійної Конференції архівних референтів (керівників архівних установ Федерації та земель), що збирається двічі на рік і обговорює проблеми координації у різних галузях архівної справи. Поза державною архівною системою існують спеціальні архіви різних напівавтономних установ і організацій – **парламентські і університетські архіви, архіви преси, архіви радіо-, кіно- і телекорпорацій**. До місцевих архівних установ належать численні **муніципальні та комунальні архіви** (найстарші й найбільші міські архіви є у великих середньовічних містах – Кельні, Франкфурті, Мюнхені, Аусбурзі та ін.), а в окремих регіонах – **районні архіви** (комплектуються документами органів районного управління). Окрему категорію, також неоднорідну за адміністративним статусом, підпорядкуванням і складом документів, становлять **церковні архіви**: парафій, деканатів, єпископств, монастирів, орденів тощо. Маючи статус приватних установ, єпископські архіви, так само, як і **дворянські й особові архіви**, протягом останнього століття активно передають на депозитне зберігання або продають свої матеріали державним архівам. При політичних фондах, пов'язаних із провідними партіями, існують **архіви політичних партій і спілок**. Серед **бізнесових архівів** можна виділити великі регіональні архівні центри (Кельн, Штутгарт, Дортмунд), архіви окремих, галузей промисловості (Архів гірничої промисловості в Бахумі) та численні архіви окремих промислових підприємств, фірм і корпорацій. **Архіви літератури і мистецтв** являють собою або окремі спеціалізовані установи, або структурні підрозділи центральних, земельних, регіональних та муніципальних бібліотек і музеїв.

Показовою з погляду сучасного інформаційного суспільства є організація багатьох напрямів діяльності НА Канади. Особливої уваги заслуговує цілеспрямована програма комплектування архіву документами державних установ, що здійснюється протягом кількох останніх років (до того надходження звітти мали епізодичний характер), а також документами особового походження, документами громадських та комерційних організацій; чітка організація відомчого зберігання.

Оскільки державні установи не зобов'язані передавати свої документи на державне зберігання, комплектування здійснюється на договірних засадах. При

цьому враховують усі типи діловодства (їх налічують близько 10; єдиних і обов'язкових стандартів не існує) і всі види носіїв інформації, включно з електронними формами (магнітні, лазерні й оптичні диски).

Загальна схема документообігу і відомчого зберігання документів у діловодстві урядових структур, зокрема міністерств, в цілому виглядає так: експедиція – бюро (тобто відділ контролю за діловодством) – виконавець – бюро. В бюро кожний документ заноситься до комп'ютера. Справи формуються за темами. Згідно із спеціальним класифікатором кожній справі (файлу) надається номер теми. Справи мають три терміни зберігання: активний (два роки в структурному підрозділі), “сплячий” – 8 років у спеціальному підвідділі міністерства (своєрідному відомчому архіві) і постійний. Після відповідної експертизи історично цінні документи передають на державне зберігання до НА, решту знищують.

Передача документів від комерційних установ здійснюють виключно на договірних засадах, оскільки НА не має права втручатися в діловодство, облік і забезпечення зберігання документів приватних фірм і банківських структур. Разом з тим, комерційні фірми зобов'язані забезпечувати зберігання певних категорій документів, причому контроль за цим здійснюють спеціальні органи державного управління – податкова інспекція та казначейство. Крім того, фірми самі зацікавлені в передаванні документів на державне зберігання, оскільки вони за це отримують певні податкові пільги. Для отримання пільг спеціальні ЕК здійснюють оцінку переданого фонду (вартість його коливається в межах від 2-х до 500 тис. доларів, пересічна ціна – 20-50 тис. доларів).

Вартий уваги досвід з організації комплектування особовими фондами і документами громадських установ. Архіви прагнуть отримати особові фонди політичних діячів, зокрема всіх прем'єр-міністрів та міністрів. Особові фонди членів парламенту приймаються вибірково, з огляду на політичну активність.

Взагалі проблема приватних архівів у зарубіжному архівознавстві та архівній практиці країн Заходу є надзвичайно цікавою. Шляхи її вирішення можуть бути корисними для вітчизняних архівістів. На прикладі архівів президентів США можна переконатися в ефективності діючої тут системи. Історична цінність президентського архіву не викликає сумніву. Проте до 1938 р., коли президент США Франклін Рузвельт зробив офіційну заяву про будівництво президентської бібліотеки-архіву і передавання її в дарунок американському народові, папери попередніх президентів зберігалися в різних місцях, і їхня доля складалася подекуди трагічно – вони горіли під час пожеж, знищувалися нащадками або й самими відставними президентами. Започаткована Ф.Рузвельтом традиція була підтримана його спадкоємцями, і відтоді всі наступні президенти залишали нащадкам цінні комплекси історичних документів особових архівів і бібліотек, які були визнані актом 1955 р. “Про Президентські бібліотеки” такими, що мають державне значення.

Комплекси документів президентських бібліотек, розташованих у різних місцях (інколи це створює незручності використання їх), опрацьовуються, постійно поповнюються завдяки активній збиральницькій діяльності співробітників НА США (цим займаються 200 з 2400 архівістів НА), до них

створюються різні науково-пошукові системи, вони є доступними для публічного використання.

На особливу увагу заслуговує нагромаджений архівами західних країн досвід вирішення проблем, пов'язаних із зберіганням та використанням документів на нових носіях, що виникли в епоху інформаційного суспільства в результаті бурхливого розвитку індустрії електронно-обчислювальної техніки. Для задоволення потреб різних груп користувачів формуються загальнодоступні бази знань і даних. Так, у США функціонують понад 3, 5 тисячі афічних і документальних баз даних з усіх сфер науки, техніки, громадсько-політичної та побутової діяльності, у Великобританії – понад 2, 5 тисячі баз, у Німеччині – близько 300.

Наявність персональних комп'ютерів у громадян і установ, можливість підключення їх до інформаційних мереж, зокрема до світової інформаційної мережі “Інтернет”, дозволяють будь-якій фізичній або юридичній особі отримати необхідну інформацію або документи з будь-якої галузі знань. Просування людства до інформаційного суспільства призвело до формування нової, порівняно з паперовою, соціальної пам'яті людства у вигляді баз даних та документів на машинних носіях. У ході еволюції машинних носіїв за останні три десятиліття пройдено шлях від перфокарт (60-і роки) до оптичних дисків (90-і роки).

Архівні служби західних країн, насамперед НА США і Великобританії, починаючи з 60-х років, здійснюють комплектування документів на машинних носіях. У структурі НА США і Канади створено центри електронних документів. У середині 90-х років в НА Канади зберігалось понад 200 тис. файлів. Спеціальні центри зберігання подібної документації існують і в НА Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Фінляндії. У 1993 р. створено Центральний архів документів на машинних носіях у Республіці Білорусь; експериментальне комплектування подібних документів здійснює Державна архівна служба Росії.

Компактність документів на машинних носіях у перспективі може зняти загальну проблему так званої архівної полиці стосовно масових джерел, адже більшість із них у багатьох країнах світу не надходить на державне зберігання саме через величезні фізичні обсяги.

Для порівняння із станом і структурою архівів західних країн розглянемо основні особливості розвитку архівної справи у країнах Центральної і Східної Європи в посттоталітарний період.

Напередодні краху тоталітарних режимів у цих країнах (Білорусі, Угорщині, Латвії, Литві, Молдові, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Хорватії, Чехії) існувала розвинута мережа архівних установ, що включала державні та відомчі архіви. Їхня діяльність регулювалася законодавчими актами і контролювалася спеціальними адміністративними органами. Система архівів була різною як з точки зору кількісного складу, так і з боку відомчої підпорядкованості. Спільним для всіх країн був особливий статус архівів “силових відомств”, що жорстко контролювали комплектування, облік та розсекречування архівних документів. Іншою спільною рисою був високий рівень самостійності архівів правлячих партій та релігійних конфесій.

У післятоталітарний період більшість цих країн прийняли нові нормативні акти, що регулюють діяльність архівних установ. Причому нові архівні закони мають загальний характер для всіх архівів, незалежно від того, до якої форми власності належать фізичні та юридичні особи, що їх створюють. Процес реалізації нових норм архівного законодавства утруднюється низьким соціальним статусом архівної справи та серйозними економічними проблемами. Крім того, в усіх країнах спостерігається спадкоємність з попереднім періодом їхньої історії.

Нові законодавчі акти намагалися охопити не лише державні архіви та архіви державних установ, підприємств і відомств, але й архіви “силових” відомств та МЗС, недержавних установ та організацій, релігійних конфесій, громадських організацій, політичних партій, приватні архіви громадян (Білорусь, Угорщина, Молдова, Румунія, Чехія та ін.). Показово, що в більшості цих країн відбулося злиття архівів колишніх правлячих партій з державними архівами. З іншого боку, спостерігається тенденція закріплення за основними силовими структурами (міністерства оборони, спецслужби, міністерства внутрішніх справ), за науковими та культурно-освітніми установами (бібліотеки і музеї), іншими структурами (парламенти, адміністрації президентів, органи статистики, геології, картографії, прикордонної служби тощо) права постійного або довготривалого (до 20 років) зберігання усіх або певних категорій документів.

У більшості країн відбувається активний процес правового та організаційного формування недержавних архівів. Уперше законодавчо забезпечується офіційний статус недержавних архівів профспілок, приватних підприємств, релігійних конфесій, партій, творчих спілок, громадських рухів, молодіжних об'єднань, наукових установ.

Майже в усіх країнах, згідно з новим архівним законодавством, досить успішно вирішується проблема доступу до існуючих у тоталітарний період обмежено-публічних архівів (тобто доступних виключно для професіоналів). Обмеження доступу стосуються захисту державних таємниць, причому терміни обмеження значно варіюються: 5-15 років (Чехія), 25 років (Молдова), 30 років (Росія), 40 років (Румунія); з точки зору захисту особистих інтересів громадян – в усіх країнах переважно 75 років. Водночас щодо обмежувальних термінів існують деякі винятки. Так, до персональної інформації, що містить дані про репресії, мають доступ жертви репресій та їхні рідні, вчені, правоохоронні органи тощо.

У більшості країн інтенсивно проходить процес розсекречування, яке здійснюють фондоутворювачі, в т.ч. передання в державні архіви; в Білорусі, Угорщині, Литві, Молдові, Росії, Латвії – самими архівами або спеціальними міжвідомчими та спеціальними комісіями.

А в цілому архівна справа у післятоталітарних країнах переживає процес оновлення, в якому переплелися традиції, уявлення, технології попереднього періоду та цінності, прагнення й практичні дії, властиві демократичному суспільству. Помітним залишається розрив між новим архівним законодавством та архівною практикою, у якій модернізація відбувається

досить повільно, передусім через низький суспільний статус архівної справи, а також через економічні проблеми.

2. Зарубіжна архівна україніка

У сучасній історичній науці та архівістиці для визначення архівних матеріалів, пов'язаних з Україною, що зберігаються за її межами, закріпилося поняття **зарубіжна україніка** (аналогічно: росіка – для російських документів, полоніка – для польських тощо). Зауважимо, що у традиційному науковому та бібліотечному вживанні терміни “Rossika” чи “україніка” звичайно стосуються зарубіжних публікацій про Росію або Україну, як, наприклад, стосовно колекції “Rossika” в дореволюційній Імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Серед бібліофілів за кордоном цей термін звичайно вживається стосовно ранніх (до 19 ст.) книг, виданих у Росії (в т.ч. слов'янських книг, що походять з Російської імперії), в зібраннях за межами України. Порівняно недавно до терміна було додано слово “архівна” з метою уточнення його змісту.

Зарубіжна україніка є важливим інформаційним масивом і базовим історико-культурним потенціалом гуманітарної сфери знань. Вона дозволяє залучати до соціального обігу інформацію, яка формує духовність, закладає фундамент нової національної і соціальної психології, політики і культури. За Законом України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” такі документи, відповідно до міжнародних угод, підлягають поверненню в Україну в оригіналах або копіях. На думку сучасної американської дослідниці д-ра Патриції Кеннеді Грімстед, проблеми адекватної ідентифікації архівної україники ускладнюються щодо матеріалів, які зберігаються за кордоном, оскільки рівень визначеності між українським і російським, між польським і українським або між австро-угорським (або австрійським чи угорським) і українським залежить від точності етнічної ідентифікації або ступеня української національної самосвідомості.

Інформаційний масив зарубіжної україники формувався тривалий час.

Систематичне вивезення документів та книжкових зібрань з України почалося за Петра I. Згідно з наказом від 20 грудня 1720 р., київському губернаторові Голіцину доручалося оглянути і забрати вірчі грамоти та інші цінні документи разом з рукописними та друкованими книгами з монастирських архівів. Значну кількість документів тоді захопило військо Меншикова під час розгрому Батурина в 1708 р. Передавалися документи до Москви і внаслідок арештів українських державних і військових діячів. Так, під час слідства у справі гетьмана П.Полуботка було конфісковано частину документів Генеральної військової канцелярії, листування козацької старшини. Приводом забирання архівних матеріалів до столиць були реформи органів центральної та місцевої влади. Після ліквідації в 1750 р. Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у Глухові з неї у повному складі було вилучено і відправлено до Росії справи таємного діловодства. В результаті судової реформи 1864 р. тисячі пудів

архівних матеріалів було вивезено до Москви. Славнозвісний архів греко-католицьких митрополитів після ліквідації Греко-Католицької церкви у 40-х роках 19 ст. було перевезено з Радомишля до Петербурга. Найцінніші матеріали з давніх українських архівів звозилися до столиці на вимогу Петербурзької археографічної комісії у 1837-1840 рр. Найдраматичніші зміни відбувалися за радянських часів, коли було ліквідовано величезну кількість установ та націоналізовано їхні фонди. Відтоді за принципом права метрополії до Росії “законно” переміщувалися колосальні масиви документів, створені українськими установами на українській території. Наведемо лише деякі факти. 1924 р. почалася реквізиція документів Центрального чорноморського архіву у Миколаєві й перевезення їх до Петрограда. Згодом з України було вивезено документи майже всіх військових установ і підприємств. За неповними даними, протягом 1951-1972 рр. вивезено понад 3000 фондів обсягом 80 тис. справ з військової історії. Зокрема, в 1956 р. з ЦДІАК УРСР до Ленінграда було відправлено цінний фонд 345, Штаб Одеського військового округу. Одна з останніх акцій відвертого пограбування українських архівів – передання до Москви в 1991 р. значного масиву документів з архівів МВС та КДБ щодо руху опору більшовицькому режимові у 40-х – на початку 50-х років.

Нині архівні матеріали українського походження, які перебувають за межами України, мають різні форми і є невід’ємною частиною багатьох зарубіжних документальних груп або колекцій документів як у державних, так і в приватних сховищах. Значні масиви зарубіжної архівної україніки не знайшли, на жаль, свого шляху до публічних сховищ і не були ані оцінені, ані описані взагалі. Багатьом зібранням загрожує руйнування у вологих підвалах чи на непристосованих горищах, а багато унікальних та цінних матеріалів приречені бути викинутими колись наступними поколіннями чи новими власниками, які не зможуть визначити потенційної цінності цих матеріалів, написаних уже чужою для них мовою, із невідомої для них далекої країни. Більшість матеріалів, вивезених з батьківщини емігрантами або привезених іноземцями додому з України, занадто фрагментарні й буденні для того, щоб заслуговувати на витрати, пов’язані з архівною обробкою. Але навіть ті з них, кому пощастило знайти свій шлях до місцевих університетських бібліотек, історичних товариств та музеїв або архівів етнічних груп як зразки іноземної екзотики, все ще не описані, закриті для дослідників. Нині численні українські організації докладають великих зусиль до повернення на батьківщину архівної україніки.

Для детальнішого визначення поняття “зарубіжна україніка” виділимо два головні комплекси матеріалів: **український** (документи, створені українським урядом, українськими установами або окремими особами) та **зарубіжний** (документи, створені іноземцями).

2.1 Український комплекс

Український комплекс складають документальні матеріали, створені

Урядом України; місцевими органами управління Російської імперії або СРСР, що діяли на українських землях; іншими установами, зареєстрованими в Російській імперії або СРСР, чия діяльність відбувалася на сучасних українських землях; або окремими особами (незалежно від національності), що були підданими України, або етнічними українцями – підданими Російської імперії. Ці матеріали нині становлять першорядний інтерес для України як українська архівна спадщина в найширшому розумінні.

Зупинимося докладніше на характеристиці основних груп документів українського комплексу, що включає:

1. Офіційні документи давніх українських урядових установ, що діяли на сучасних українських землях (у т.ч. будь-які фрагменти офіційних державних документів, що були створені українськими урядовими установами, а потім захоплені іншими імперськими режимами або вивезені за кордон емігрантами і тепер на законних підставах являють собою частину національної архівної спадщини України).

До них можуть належати документи Запорозької Січі та Гетьманщини 18 ст. з резиденцією у Глухові та Чернігові, а також документи їхніх місцевих адміністративних органів; усі документи Центральної Ради та УНР доби української революції 1917-1920 рр., а також документи ЗУНР того періоду, коли уряд діяв ще на власне українських землях. Особливе зацікавлення викликає доля документів УНР. Зрозуміло, що після поразки незалежної Української держави в 1920 р. та падіння ЗУНР багато їхніх лідерів мусили рятуватися втечею й забрали з собою деякі урядові документи. Протягом наступних двох десятиліть вони були розпорошені в Парижі, Берліні, Відні та Празі. Під час другої світової війни велику кількість цих документів конфіскували нацисти. Після війни деякі з них потрапили до США, а інші були захоплені радянськими представниками й перевезені до Києва й досі остаточно не впорядковані.

2. Дипломатичні та інші офіційні документи і матеріали, створені за кордоном українськими місіями або представниками офіційних українських установ та організацій.

До них належать документи постійного представника УРСР у Москві. Оскільки Україна була одним з офіційних членів-засновників ООН, вона зараз має законне право на документи українських місій при ООН (Нью-Йорк), ЮНЕСКО (Париж) та інших офіційних міжнародних організацій. Особливий інтерес викликає проблема повернення закордонних дипломатичних документів УНР, більшість яких з політичних причин після поразки цього уряду залишилася за кордоном. Це, скажімо, матеріали Посольства в Берліні, які були перевезені з Праги разом з колекціями Російського зарубіжного історичного архіву (РЗІА) і нині, як відомо, зберігаються в Москві.

3. Офіційні документи центральних установ, яким владами попередніх імперських режимів було доручено адміністративну діяльність на українських землях. Це документи Росії, Польщі, Австрії, Угорщини, Австро-Угорщини,

Румунії і Туреччини.

4. Офіційні державні документи провінційних, регіональних та місцевих органів, що перебували на українських землях, і були утворені владою попередніх імперських режимів (у т.ч. документи КПУ радянського періоду). Відносно часів Російської імперії, наприклад, не виникає питання щодо місцевих губернських або судових документів, утворених російськими генерал-губернаторами або губернськими адміністраціями земель держав-спадкоємиць, усі вони є документами провенієнції цих держав і, таким чином, законною частиною їхніх власних архівних спадків. Отже, документи київського, волинського та подільського генерал-губернатора київського походження, і вони – частка української національної архівної спадщини.

5. Документи офіційних українських військових підрозділів або виразно українські складники документації російських (радянських) збройних сил. За кордоном перебуває порівняно мало офіційних документів українських військових підрозділів, хоча Україна дійсно має претензії принаймні на частину документів Чорноморського флоту, як стає явним з резолюцій, що стосуються проблеми Чорноморського флоту взагалі. У будь-якому випадку мова може йти про копії таких документів, на які претендують обидві сторони. До військових документів, на які можуть поширюватися претензії, належать документи українських підрозділів у складі імперських австрійської, польської, російської та радянської армій, у т.ч. місцеві документи щодо комплектації та оперативні документи місцевого військового командування. Багато місцевих військових документів було вивезено з України нацистськими військовими архівними службами під час другої світової війни, і вони не були повернені. Багато інших місцевих військових документів було після війни вивезено до Москви й розміщено в центральних військових архівах.

6. Документи, що виникли за кордоном, за межами колишньої Російської радянської імперії внаслідок діяльності там представників інших недипломатичних офіційних українських (радянських) державних установ. Таких офіційних документів радянського періоду існує значно більше, ніж тих, що виникли в дореволюційні часи, тому що держава в цей період мала надзвичайні функції в усіх сферах господарського та суспільного життя, і, отже, її представників за кордоном було значно більше. Це документи офіційних українських торговельних місій, представництв преси та ін.

7. Документація українських недержавних приватних установ: ділові, церковні або культурні представництва, що офіційно не контролювалися державою. До цієї категорії належать документи закордонних представництв тих українських установ або організацій, що мали офіційний дозвіл на ділову діяльність у межах України. В більшості країн такі документи підпадають під закони щодо приватної або корпоративної власності, хоча за радянського режиму вони скоріше за все були націоналізовані.

8. Документація нелегальних організацій або організацій у засланні та окремих осіб, у т.ч. підпільних та дисидентських груп, що діяли на території сучасної України в часи російського імперського чи радянського режимів.

Ця категорія пам'яток утворилася багатьма цікавими документами українських політичних партій, військових та мілітаризованих організацій, зокрема Української повстанської армії (УПА), переслідуваних релігійних угруповань, національних громад, груп та окремих осіб, що діяли в підпіллі або були дисидентами. Проте через їхній нелегальний і підконтрольний статус в умовах імперських режимів законність вимог чи права на повернення довести значно важче, аніж у випадку з офіційними, легальними установами, діяльність яких була дозволена. Протягом радянського періоду велику кількість нелегальної (яку іноді називали неофіційною) документації захопив всесоюзний КДБ та його зарубіжні оперативні розвідувальні підрозділи, отож вони були інкорпоровані до документації КДБ. У багатьох випадках копії деяких творів української дисидентської літератури та підпільного самвидаву, а також періодичні видання, що виходили напівлегально, висилалися за кордон для публікації або для передачі через радіостанцію “Свобода” та інші, і вони зберігаються в архівах радіо “Свобода” та “Вільна Європа” або українських груп на Заході. Багато паперів висланих українських “буржуазних націоналістів” були захоплені нацистами в різних європейських країнах, більшість їх повернулася в Україну після війни, вони були знайдені радянськими представниками. Під час другої світової війни нацистські органи також зібрали багато справ українських емігрантських організацій за кордоном. Незначна кількість документів тих груп, що діяли в Польщі, була, наприклад, захоплена радянськими представниками наприкінці війни. Вони зберігаються у фондах Російського центру зберігання та вивчення документів новітньої історії або в ДАРФ. Інші разом з матеріалами з Праги зберігаються в ЦДАВО України.

9. Особисті папери окремих українців, у т.ч. українських емігрантів. Існує багато важливих груп особистих паперів видатних українців, які були створені на українських землях і на законних підставах вивезені за кордон окремими вигнанцями або політичними чи інтелектуальними емігрантами, або ж для них. Копії або оригінали важливих урядових документів часто бувають інкорпоровані до приватних персональних документів урядових діячів, але, за звичайних умов у більшості країн, якщо такі документи потрапляють у приватну власність, вони не можуть стати об'єктами вимог чи претензій на повернення. Багато таких документів тепер дуже тісно переплітаються з особистими паперами, що виникли пізніше, в еміграції або у вигнанні. Особисті папери в більшості країн поза колишнім соціалістичним блоком належать до особистої (персональної) власності й на них поширюється законодавство країни, громадянином якої є тепер їхній власник. Крім того, вони можуть захищатися авторським правом.

10. Рукописні книги, зібрання історичних документів та автографи, аудіовізуальні матеріали, вивезені з України. Емігранти несуть відповідальність за відчуження за кордон значних кількостей архівних матеріалів українського походження або пов'язаних з Україною. Разом з особистими паперами чимало

емігрантів забрали з собою важливі колекції історичних документів, рукописних книг та аудіовізуальних матеріалів.

У 20-30-х роках відомі українські політичні діячі та інтелектуали, що виїхали на Захід, забирали з собою, крім особистих паперів, архівні матеріали багатьох важливих українських установ та документи інших осіб. Доля більшості таких матеріалів нині залежить від законодавчих актів країни, де перебувають їхні законні власники (як окремі особи, так і установи). Подібно до особистих паперів у більшості країн за межами колишнього соціалістичного блоку рукописні зібрання є персональною власністю їхнього творця або збирача. Відтак виникає питання, до якої категорії віднести офіційні українські державні архівні матеріали, вивезені за кордон емігрантами. Проблеми дещо іншого характеру виникають у зв'язку з долею рукописних зібрань вірменської митрополії в Галичині та інших вірменських рукописів із бібліотеки Львівського університету, більшість яких зараз перебуває головним чином у Польщі. Деякі рукописи з цієї колекції тепер інтегровані з колекціями Оссолінеума у Вроцлаві, хоча незначні частини цього зібрання, вивезені зі Львова раніше, зберігаються у Відні. Проблема ускладнюється тими обставинами, що сама колекція була розпорошена, а її законний власник до 1939 р. – вірменська митрополія у Львові ще не відновлена. Додаткові труднощі виникають через те, що Матенадаран (офіційне вірменське державне сховище рукописів) у згоді з цивільною та церковною владами Єревана, намагається взяти на себе функції захисту вірменської рукописної спадщини в усіх частинах світу. Окремі ускладнення щодо походження та попередніх власників виникають щодо інших рукописів церковнослов'янською та східними мовами, вивезених зі Львова. Колекції рукописів, окремі рідкісні рукописні книги та відомі автографи не завжди можна трактувати за тими ж принципами, що й державні архіви і особисті папери. Проте нині для багатьох надзвичайно цінних ранніх слов'янських рукописів та українських автографів, що зберігаються за кордоном, значно важливіше отримати професійні описи текстів та відкрити доступ до подробиць їхньої міграції та сучасного перебування їх, щоб науковці знали, що вони збереглися, й могли отримати їхні копії. По виконанню такого опису, створення міжнародної комісії експертів для розгляду претензій буде очевидно найдоцільнішим засобом досягнення справедливого вирішення заплутаних випадків.

11. Документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими організаціями та громадами, що продовжували зберігати українські традиції в еміграції. Багато таких груп підтримували тісні зв'язки з батьківщиною й стежили за подіями на офіційному й неофіційному рівні. Як і серед особистих паперів видатних українських емігрантів, у них можна знайти значну кількість листів та інших матеріалів українського походження. На Заході, як правило, всі такі групи документів захищені законами про приватну власність та культурні цінності країни, де вони виникли або перебувають тепер.

Таким чином, документи установ та організацій української громади в Празі або Мюнхені, хоча й пов'язані з Україною і важливі для українських історії та культури, повинні вважатися документами іноземного походження, що підлягають законам країни, де вони виникли.

Під час другої світової війни нацисти привласнили багато архівів та окремих справ закордонних організацій українських емігрантів. Частина цих документів у свою чергу незаконно захопили радянські представники наприкінці або одразу після війни. Деякі з них зберігаються тепер у ЦДАВО України, в той час як інші були передані до колишнього ЦДАЖР СРСР (тепер ДА РФ) та інших сховищ. Однак значно більше претензій може з'явитися щодо документів організацій-спадкоємців споріднених установ в Україні, або тих установ чи організацій, які були відроджені в Україні після відновлення незалежності. Менше ускладнень виникає щодо документів, створених за кордоном українськими недержавними підприємствами, культурними, релігійними та іншими організаціями, що не пов'язані зі своїми аналогами власне в Україні.

12. Зібрання українських архівних матеріалів, створені за кордоном, або українські складники інших зібрань. У багатьох архівах чи бібліотеках українських емігрантських груп за кордоном зберігаються зібрані документальні джерела або літературні рукописи, а також інші архівні матеріали українського походження. Так само, як і особисті папери емігрантів, вони вважаються приватною власністю, що захищається законом щодо приватної культурної власності країни, де вони тепер перебувають. У більшості країн документи, придбані легально на аукціоні або у літературних посередників, вважаються, на підставі факту купівлі, законною власністю своїх нових власників, навіть якщо їхній попередній статус підозрілий.

2.2 Зарубіжний комплекс

Другий великий (зарубіжний) комплекс документації утворюють документи, створені іноземними урядами, установами та окремими особами. При віднесенні документів до цього комплексу важливо мати на увазі, що багато українських емігрантів або вигнанців стали громадянами іншої країни. Проте, якщо провести розмежування виключно на основі громадянства, то можна пропустити важливі відмінності між етнічними українцями, росіянами або тими, хто хоча й був іноземного походження, провів більшу частину життя в Україні й навіть займав високі посади в українському уряді.

У зарубіжному комплексі можна виділити шість груп:

1. Урядові, напівприватні, або документи приватних установ та організацій, а також окремих осіб. Відповідно до міжнародних законів та усталеної архівної практики багатьох західних країн, більшість таких документальних матеріалів, створених іноземцями в Україні або пов'язаних з Україною, в т.ч. особисті папери, документи приватних організацій, і особливо документація, яка виникла за кордоном, безумовно, не може бути об'єктом вимог як офіційна частина національної архівної спадщини, що цей обширний

комплекс матеріалів сам по собі в дійсності не є архівною українікою. Чимало таких матеріалів викликають виправданий інтерес через інформативність та зв'язок з українськими історією та культурою, особливо в сфері міжнародних стосунків та іноземного досвіду на українських землях.

2. Дипломатичні або консульські документи офіційних місій інших держав на українських землях і/або пов'язані з Україною матеріали серед дипломатичних документів іноземних місій у Російській імперії та Радянському Союзі. Проте, відповідно до дипломатичних прецедентів, навіть консульські документи інших держав, які виникли в Києві, Львові або Одесі, повинні залишатися під юрисдикцією країни, що їх утворила. Згідно з дипломатичною практикою останніх століть, нема жодних підстав вимагати повернення навіть надзвичайно цікавих перехоплених або дешифрованих російських/українських документів, на які можна натрапити серед цієї документації. Вимоги на копії документів, що вже протягом багатьох років відкриті для дослідників у зарубіжних архівах, були б виправданими. Обширну, пов'язану з Україною, документацію часто важко відшукати серед документів іноземних посольств у Росії, Польщі або Австрії. Дуже рідко вони зберігаються під українськими рубриками. Навіть на найвищому дипломатичному рівні уряди зарубіжних країн мали лише одне посольство в Російській імперії або пізніше в Радянському Союзі, в Австро-Угорській монархії та в державах-спадкоємицях цієї імперії, в Польщі, в Османській імперії, так що документи, наприклад, британського Форін-офісу, занесені до архівних/документальних груп під назвою “Росія”, “Польща”, “Австрія” і т.д., містять у собі донесення та інші документальні свідчення щодо земель у межах сучасної України, які в різні проміжки часу були частинами того чи іншого державного утворення. Донесення щодо Західної України до 1918 р. є в справах британського посольства у Відні, тобто утворюють частину архівної/документальної групи “Австрія”, а не “Росія”, в той час, як документи про цей же регіон, датовані 17-18 ст. та за період 1919-1940 рр., надходили з посольства у Кракові чи Варшаві та включалися до справ архівної/документальної групи “Польща”. Що ж до британських документів, наприклад з архівної групи “Південна Росія”, то вони вимагають дальшого аналізу з метою визначення російської чи української провенієнції та пертиненції цих документів або ж спільної російсько-української значущості. Крім того, архівісти, залежно від їхнього знання географії чи етнічних почуттів, могли додержуватися різних точок зору. Навіть у тому випадку, коли кваліфікований та компетентний в етнічних питаннях архівіст надавав вірне визначення та назву певній одиниці зберігання в якийсь із періодів історії, дальші зміни кордонів часто робили ці визначення застарілими. І через якийсь час працівник відділу каталогізації, особливо якщо в нього не було часу на вивчення змісту самих справ, заносив їх до зовсім іншого розділу каталогу.

3. Документи військової та цивільної окупаційної влади на українських землях часів війни. У більшості випадків військові документи законно вимагали держави, що їх створили, і звичайно в них вбачають власність окупаційних армії та військово-морського флоту. Відтак документи окупаційних армій

найчастіше можна знайти в архівах країни-окупанта (наприклад, Франції часів наполеонівських війн, Німеччини часів обох світових воєн).

Під час багатьох воєн окупантам удавалося евакуйовувати свої документи або повертати їх пізніше внаслідок переговорів. Протягом століть було багато прикладів захоплення та повернення військових архівів. Під час другої світової війни нацистам вдалося знайти й вивезти з України військові документи минулих часів, особливо тих, що стосувалися воєнних операцій першої світової війни. У міжнародній архівній практиці документи органів військової окупації за традицією трактовано інакше, аніж документацію місцевих органів окупації імперських режимів мирного часу або цивільної окупаційної влади.

Отже, окупаційні документи щодо цивільних установ та цивільного населення на окупованій території слід вважати окремою підгрупою, тому що це документи спільної пертиненції, важливі як для окупованої країни, так і для окупантів (як для агресорів, так і для переможених). Звідси важливість надання копій обом зацікавленим країнам.

Під час другої світової війни нацистські війська, відступаючи, намагалися забирати з собою окупаційні документи з радянської території, і в багатьох випадках це їм вдалося. Але в інших випадках радянські представники пізніше знаходили їх на Заході й забирали нацистські окупаційні документи. Так, наприклад, деякі документи міністерства рейху в справах окупованих східних територій зберігаються тепер у Москві, хоча значно більшу частину захопили після війни представники США, а потім повернули Німеччині, як державі, яка їх створила. Більшу частину відповідних документів так званої спецкоманди Розенберга, яку нацистам вдалося евакуйовувати на захід і потім нею оволоділи збройні сили США, також було повернуто Німеччині. Проте інші надзвичайно важливі документи Розенберга були інкорпоровані до масиву документів Нюрнберзького процесу. Вони були доступними для всіх союзників по антигітлерівській коаліції. Деякі інші нечисленні оригінали з досьє Розенберга зберігаються в Центрі сучасної єврейської документації в Парижі. Ще одну значну частину документів Розенберга, у т.ч. щодо операцій на окупованій радянській території, а також у багатьох інших країнах Європи, захопили після війни радянські служби. Більша частина їх тепер зберігається в Києві, а інші – в Москві. Оскільки німецькі архіви мають законне право вимагати документи Розенберга та інші документи органів нацистської окупації, які перебувають у Києві, українські архіви можуть претендувати на копії пов'язаних з Україною документів періоду окупації, що зберігаються тепер у Кобленці, Парижі та Москві.

4. Документи іноземних не урядових фірм, культурних релігійних, журналістських та інших організацій, які діяли в Україні (або на українських землях Російської імперії/Радянського Союзу).

Багато документів української пертиненції приватних установ (у т.ч. церковних організацій та релігійних угруповань, благодійних організацій та місій допомоги, ділових підприємств, органів преси та політичних

груп), які мали відділення або діяли в Російській імперії або Радянському Союзі, ще зберігаються за кордоном. Слід також віднести до цієї категорії документи міжнародних організацій – Червоний Хрест, “Емністі Інтернешнл”, Грін Піс” та інші, що надсилали свої місії в Україну або підтримували з нею контакти. У більшості випадків міжнародної практики подібні документи вважаються такими, що на законних підставах були вивезені за кордон як приватні або як корпоративна власність. Проте за радянської влади створені на території Російської імперії документи іноземних фірм та інших установ, які залишалися там, було націоналізовано. Статус багатьох таких документів може бути опротестований з боку відповідних іноземних установ, але одночасно для України було б корисно отримати копії документів, що зберігаються за кордоном, тих фірм, які діяли в Україні. У небагатьох випадках були окремі фірми чи організації, що діяли виключно на сучасній території України, і, таким чином, уся їхня документація може вважатися архівною українською. Але в інших випадках документи великих фірм і організацій, що діяли на всій території Російської імперії або Радянського Союзу, можуть містити суто українську документацію, хоча її дуже рідко описують як таку. Наприклад, на спільно організованій Росархівом та Гуверівським інститутом виставці “Щоб справи просувалися: російсько-американські економічні стосунки, 1900-1930 рр.”, яка відбулася в Москві (листопад 1992 р.), а потім у Пало-Альто, Каліфорнія (березень -квітень 1993 р.), було багато зразків важливих ділових документів американських компаній, що діяли в Росії наприкінці 19 – на початку 20 ст. Серед них були й документи українського походження.

5. Особисті папери іноземців, що перебували в Україні. Йдеться про їхні подорожні записи під час подорожей до українських земель, наприклад до Києва, Волині чи Південної Росії (або інші документальні матеріали, додані до цих записок чи мемуарів), написані після повернення додому. Хоча такі особисті папери цілком належать їхнім власникам, вони можуть становити значний інтерес через інформативність про українські справи. Серед багатьох іноземців, що мешкали в Росії (або конкретно в Україні) протягом останніх століть, чимало вчених, журналістів та дипломатів зібрили обширну інформацію зі свідченнями про події в Україні та взагалі в Росії/ СРСР, рукописні копії документальних матеріалів та аудіовізуальні матеріали, багато з них вели щоденники або писали про свої враження після повернення додому.

6. Колекції рукописів та документів, зібрані іноземцями, що мешкали в Україні. Як відомо, іноземні візитери і офіційно акредитовані дипломати вивозили багато рукописів та історичних документів, які за існуючими законами вивозити заборонялося. Брак доказів про те, що ці матеріали не було куплено або було вивезено під прикриттям дипломатичного імунітету, робить спроби судового переслідування марними, до того ж у деяких випадках застосування правила про строк давності ускладнює аргументацію вимог або претензій. Іноземці, що перебували в Україні, збирали важливі офіційні

державні або нелегальні документи, або їхні рукописні копії, та аудіовізуальні матеріали. Нині науковці повертаються додому з мікрофільмами та ксерокопіями архівних документів, з інтерв'ю громадських чи літературних діячів або навіть відомих академіків, оглядами та анкетами, а іноді й з чорновими варіантами баз даних, створеними під час тривалого наукового відрядження. Графічні матеріали: естампи, креслення та фотографії вимагають особливої уваги під час опису особистих паперів та зібрань рукописів. Надзвичайно важливі кінострічки, звуко- та відеозаписи.

2.3 Проблеми повернення зарубіжної україніки

Сучасне місцеперебування та стан упорядкування зарубіжної архівної україніки у архівному контексті – важливі фактори для визначення можливостей повернення відповідних матеріалів або отримання їхніх копій. Проте відомості про сховище, де тепер перебувають ці матеріали, часто мають менше значення, аніж інформація про сучасний стан їхньої упорядкованості.

Важливою обставиною щодо перспективності реституційних зусиль є те, що західні архівісти називають **інкорпорацією документів**, тобто чи можна такі документи вважати окремою групою, чи вони утворюють цілісний фонд або групу в документах певної установи. Тут міжнародно визнаний архівний принцип поваги до цілісності фондів іноді проводиться неоднозначно щодо переміщених фрагментів, інкорпорованих до цілісних груп іноземних архівних документів. Зважаючи на міжнародно визнаний принцип поваги до цілісності фондів, як зазначено в “Професійних рекомендаціях” МРА, слід вважати, що документи або справи з документами, що перебувають за кордоном і походять з України або мають зв'язок з нею, інкорпоровані до цілісних груп зарубіжних архівних документів, звичайно не можуть бути об'єктами вимог, і можна розраховувати лише на їхні копії. Наприклад, можна згадати документи Розенберга, інкорпоровані до документів Нюрнберзького процесу, або інші документи, що були офіційними доказами під час судових процесів і, відповідно з законами, повинні залишатися частиною цих судових документів.

Аналогічно державні документи або їхні копії, що через якісь обставини були інкорпоровані до приватних паперів, за звичайних умов не можуть бути об'єктами ретроактивних вимог з боку державних архівів як частка державної документації.

Подібні проблеми виникають щодо документів, інкорпорованих до відомих або давно існуючих рукописних зібрань. Оскільки міжнародними нормами поважаються давно засновані колекції, не менш важливо знайти попереднє місцеперебування та колишній стан упорядкування матеріалів, про які йде мова, а також обставини інкорпорації їх до інших фондів або колекцій. У багатьох випадках важливою може виявитися інформація про так зване проміжне перебування, оскільки часом окремі рукописи, автографи або групи документів інтегруються до фондів різних установ у бібліотеках, інститутах або історичних товариствах, без урахування їхнього походження. Такі документи технічно можна вважати частиною зібрань даного сховища, тим більше, що вони могли бути врятованими або законно придбаними від осіб, які перевезли

їх за кордон, або від посередників, і відтак отримали свою постійну “архівну домівку”. Їхній юридичний статус не може бути таким самим, як у документів, інкорпорованих до державної документації, але зважаючи на повагу до зібрань, підтриману ЮНЕСКО, а також на факт їхньої законної купівлі, у більшості країн претензії на них вважатимуться необґрунтованими.

Під час розгляду претензій на реституцію або на копії надзвичайно важливо ретельно дослідити усі специфічні угоди та інші відповідні юридичні фактори, що можуть вплинути на сучасний правовий статус та право власності, наприклад претензії колишніх власників. У випадку з подарунками або посмертним заповіданням майна можуть існувати листи про депозицію або передання. У випадку купівлі може залишатися посвідчення про походження або купча чи контракт про продаж. Може мати місце попередня купівля з аукціону або від посередника колекціонером, який пізніше комусь заповів свою колекцію. У деяких випадках специфічні групи документів можуть підлягати попереднім двостороннім або багатостороннім міжнародним угодам.

Багато названих проблем є наслідками відсутності відповідних міжнародних конвенцій, угод або детальних описів процедур архівної реституції. Хоча загальні рекомендації МРА існують, а угод щодо права на копіювання архівних матеріалів, які належать або стосуються однієї країни, а перебувають в іншій, усе ще нема.

Існують інші значні проблеми – невизнання приватної власності та масштаби націоналізації в Радянському Союзі. Обидва ці чинники ще впливають на пострадянську Україну. Багато пов'язаних з Україною матеріалів залишаються у володінні окремих осіб і законно утворюють приватну власність у країнах, де вони тепер перебувають, яка не може підлягати якому-небудь контролю з боку урядових архівних установ.

Цілком зрозуміло, чому українські архівісти надають пріоритету ідентифікації, виявленню та поверненню, якщо це можливо, переміщених або “загублених” складників української культури за кордоном. Проте довготривала взаємна секретність та конспіративний характер взаємин між радянською владою та українськими й іншими емігрантськими громадами за кордоном значно гальмували потік інформації в обох напрямках. Протягом десятиліть холодної війни виховувалося махрове шовіністське ставлення багатьох радянських архівних урядовців до зарубіжних архівних матеріалів, пов'язаних з Україною. Перевезення їх з батьківщини чи з волі їхніх законних власників викликало в той час підозри та негативну реакцію частини українських емігрантських громад, і протягом тривалого часу виключало можливість укладення справедливих угод стосовно доступу та фотокопіювання. У деяких випадках групи українських емігрантів навіть боялися друкувати описи матеріалів, якими вони володіли, або надавати інформацію про них до публічних каталогів через страх перед тим, що радянська влада шукатиме й робитиме спроби захопити ці матеріали, як це траплялося протягом повоєнного десятиліття. Захоплення радянською владою РЗІА та УІК у Празі в 1945 р., матеріалів Петлюри в Кракові та Відні, а також інших емігрантських зібрань спричинилося до холодної війни в архівному світі.

Протягом останніх років ситуація певною мірою змінилася на краще. З визнанням України у світі як незалежної демократичної держави активізувалися процеси реституції української архівної спадщини, що зберігається за межами України. В 1992 р. створено при Кабінеті Міністрів Комісію по поверненню культурних цінностей в Україну, котра опікується питаннями реституції. Окремі українські архіви починають повертатися в Україну з Канади, Чехії, Німеччини та інших країн.

З усього сказаного у цьому розділі можна зробити висновок про те, що зарубіжна архівістика, при всій її різноманітності та специфіці з погляду архівних систем, принципів побудови архівних установ, управління та організації архівної справи, має ряд загальних тенденцій розвитку. Насамперед, це демократизація і децентралізація архівної галузі, скорочення обмежень щодо доступу до документальної інформації, зміцнення правових засад функціонування архівів, впровадження новітніх технологій опрацювання і зберігання документів, сучасних інформаційних систем. Із зарубіжними архівами пов'язаний величезний пласт документної інформації про Україну, її історію і культуру. Зарубіжна архівна україніка є частиною духовного багатства українського народу, його історичної пам'яті. Вона включає численні залишки матеріальної і духовної культури, які, відповідно до міжнародних правових актів та угод, підлягають поверненню в Україну.

Рекомендована література:

1. Кеннеді Грімстед П. за участю Боряка Г. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991. – 107 с.
2. Пиріг Р.Я. Архівне будівництво в Україні: проблеми наукового забезпечення // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. / Упор. Т.П.Прись. – К., 1996. – С. 92-96.
3. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр.: Метод, рекомендації / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД. ЦДАГО України; Упоряд.: О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко.- К., 1997.- 34 с.
4. Боряк Г. В. Сукупна архівна спадщина України: до проблеми змісту понять Державного та Національного архівного фонду // Арх. України. - 1995- № 4-6- I С. 42-61.
5. Новохатський К. Є. Межі Національного архівного фонду // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць.- К., 2001- Вип. 4: Студії. На пошану Руслана Пирого. - С. 173-180.
6. Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця ХІХ - середини ХХ ст.: Методичні рекомендації. - К., 2000.- 48 с. (Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика», вип. 38).